

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 3
Nummer 3
December 2022

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Een schout ontmaskerd

Bloemrijke verantwoording of schaamteloze misleiding?

14

Gevolgen van sociale ongelijkheid in 's-Hertogenbosch (1814-1903)

Casestudy bouwblok 5.3

24

Hoe de Heusdenaren huishielden in 's-Hertogenbosch

De vroegste geschiedenis van de stad in de kroniek van Simon Pelgrom

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: De overval. Olieverf op paneel door Esaïas van de Velde, 1616 (Rijksmuseum Amsterdam, SK-C-1533).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Silva hult zich deze editie in dickensiaanse sferen, passend bij de donkere tijd van het jaar. Ton Sliphorst neemt ons mee naar bouwblok 5.3, een deel van de Hinthamerstraat en de straatjes erachter. In de negentiende eeuw was het leven er zwaar en kort. Met een vernieuwende methode onderzocht Ton de plaatselijke sociale verschillen. In zijn artikel laat hij zien dat sociale ongelijkheid niet een aangelegenheid was van geïsoleerde personen of gezinnen, maar van hele netwerken van mensen die samen hetzelfde lot deelden.

Ook het openingsartikel van Martin de Brouwer roept een grimmige stemming op. In de zestiende eeuw terroriseerde een roversbende de Meerij. Dat deze bende aan de verkeerde kant van de wet stond was duidelijk, maar was er nou ook sprake van een foute schout?

Tot slot traceert Hildo van Engen de herkomst van het verhaal dat Heusden niet alleen ouder is dan 's-Hertogenbosch, maar ook dat de Heusdenaren in de twaalfde eeuw tot twee keer toe de jonge nederzetting met de grond toe gelijk hebben gemaakt. Wat is hiervan waar?

De redactie van *Silva* wenst u veel leesplezier!

Een schout ontmaskerd

Bloemrijke verantwoording of schaamteloze misleiding?

Martin de Brouwer

Schout Jacob van Brecht (ca. 1522-1599) diende ieder jaar een verslag in bij de landvoogdes, de zuster van koning Filips II, over het reilen en zeilen in de Meierij van 's-Hertogenbosch. In 1564 was hij bijzonder in zijn nopjes met zichzelf. Hij beweerde een bende te hebben opgerold. Zijn rapport blijkt echter grotendeels schone schijn.

Sinds 1558 was Jacob van Brecht hoog- en laagschout¹ van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Buiten het vrijdom 's-Hertogenbosch behoorden ook de kwartieren van Oisterwijk, Kempenland, Peelland en Maasland tot zijn jurisdictie. De schout moest de rechten van de hertog van Brabant, koning Filips II, bewaken. De taken van de schout concentreerden zich rond criminele rechtspraak, wetgeving, defensie en ordehandhaving. Van Brecht fungeerde als aanklager, liet verdachten voorgeleiden en was verantwoordelijk voor het laten voltrekken van vonnissen.²

¹ Door Hendrik I (1165-1235) werd het hertogdom Brabant ingedeeld in zes districten, waar de Meierij van 's-Hertogenbosch er een van was. Aan het hoofd van elk van deze districten stond een schout. De schouten werden bijgestaan door kwartierschouten die elk verantwoordelijk waren voor een sub-district, kwartier genaamd. Vanaf de veertiende eeuw zijn er in 's-Hertogenbosch twee schouten actief, een hoog- en een laagschout. De laagschout was als het ware de kwartierschout van het vrijdom 's-Hertogenbosch. Hij had de middelbare en lage jurisdictie en was zodoende bevoegd te handelen in rechtszaken van civiele aard en alle kwesties die met een boete konden worden afgedaan. De hoogschout daarentegen had de hoge jurisdictie, de bevoegdheid het recht te doen gelden over alle criminele feiten in de hele Meierij. Vanaf 1535 werden deze twee ambten door een en dezelfde persoon bekleed (Jacobs 1986; Wauters 1887).

² Cöpp 2014.

Wapen van schout Jacob van Brecht in het wapenboek van de leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (BHIC, 's-Hertogenbosch, 1232, f. 88r)

Schoutsrekeningen

Verslag deed de schout in zogenaamde schoutsrekeningen. Gewoonlijk werd hierin melding gemaakt van diefstallen, opstootjes en vechtpartijen, gekijf van zowel mannen als vrouwen en allerlei vormen van oplichting en ongelukken. Van ernstige criminele feiten lijkt zelden sprake in de eerste zes jaren dat Van Brecht zijn ambt bekleedde. In zijn schoutsrekening van 1564 schreef Jacob van Brecht echter:

*'(...) zeer enorme execrabel ende abhominabele bende. (...) dese schoele ende naerbescreven personen (...) hebbende die arme huysluyden rontomme deser stadt ten plattenlande gebonden gehad handen ende voeten, die sommige opte kele hart ofte buyck stelden eenen blooten opstekere ponigart ende rapieren, jae den sommigen gelaeden roeren willende den selven de keele oft hart aff steeken ende dreygende alsulcken te doerschieten ofte dat zy haer gelt wysen soudent*³

[Zeer enorme, verfoeilijke, afschuwelijke bende. Dit schoelje van nader beschreven personen heeft die arme huislieden rondom deze stad en op het platteland vastgebonden aan handen en voeten. Sommigen zetten zij een lang mes of zwaard op de borst, ja zelfs geladen

De Meierij van 's-Hertogenbosch. Detail uit de kaart van Christiaan Sgrooten in de Atlas Bruxellensis van 1573 (KB Brussel, Ms. 21.596 D).

roeren (vuurwapens). Ze dreigden hen in de keel of het hart te steken of hen te doorschieten, als zij hun geld niet zouden wijzen.]

De schout had echter hard opgetreden, zoals het zijn ambt betaamde, en vervolgde:

*'dese schouthet deselve (...) geapprehendeert (...) examineren, confronteren (...) ende daer nae doen voer dander nae te recht doen stellen*⁴

[Deze schout heeft hen gearresteerd, ondervraagd en geconfronteerd en hen daarna voor het gerecht gebracht.]

Het lijkt dat de schout zich met verve van zijn taak gekwetend heeft. Het vervolg van zijn verslag laat niets aan de verbeelding over. Het is dan ook niet wat hij vertelt, maar wat hij verzwijgt dat ons de wenkbrauwen zal doen fronsen.

3 BHIC, ARB 1107.

4 BHIC, ARB 1107.

De band van het register met getuigenverklaringen inzake de rechtszaak tegen Jacob van Brecht (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985).

De bende

Een bende ontstaat meestal ten gevolge van armoede. Als het op eerlijke wijze niet lukt om te overleven, nemen sommigen hun toevlucht tot criminele alternatieven. Het hertogdom Brabant was echter een van de best ontwikkelde en meest welvarende gewesten van koning Filips II. Juist vanwege zijn bestuurlijk en economisch belang werd het hertogdom menigmaal betwist. Voor Filips' vader Karel V de Nederlanden verenigde, ontbrandde tussen 1478 en 1543 elfmaal de strijd tussen Brabant en de naastgelegen vijandelijke gewesten Gelre en Luik. De schade in Brabant was enorm. Handelaren en ambachtslieden vertrokken, jaarmarkten werden niet of nauwelijks gehouden en vervoer van goederen was vaak onmogelijk. Op het platteland hadden brandschattingen, plunderingen en misoogsten de boeren tot honger gedreven en ondertussen was de graanprijs geëxplodeerd. Leningen, gemaakt om de oorlogen te financieren, waren in 1600 nog niet afbetaald. Ondanks alle voorspoed was armoede een niet te ontkennen factor in het hertogdom.⁵ De bende waarover Jacob van Brecht in 1564 verslag

uitbrengt, bestond voornamelijk uit kleermakers, speldenmakers en schoenlappers. Het waren lieden uit het proletariaat van 's-Hertogenbosch die het hardst door de armoede getroffen waren. Toch getuigen de processtukken niet van onbezonnen mannen en vrouwen die wanhopig hun kostje bij elkaar probeerden te scharrelen. De schout sprak met recht van een *'execrabel ende abhominabele bende'*. Deze ogenschijnlijk eenvoudige mensen ontbeerden elke vorm van mededogen.

Berovingen

Een overval van de bende op de buurtschap Fellenoot wordt in de archieven uitgebreid beschreven. Kleermaker Hans Sceerenboeke, speldenmaker Bartold van der Steen en schoenlapper Gerit Thonissen trokken op donderdag acht februari 1562 samen met dertien anderen naar Fellenoot. Gewapend met pieken (lange speren) gingen zij van huis tot huis om geld, worst, eieren en vlees te stelen. Bij een van de huizen werden ze betrapt op het moment dat ze in wilden breken. De mannen besloten te vertrekken, maar kwamen de volgende dag terug. Ze braken alsnog in via een gat in de 'oven' (waarschijnlijk de haard). Gerit en Bartold kropen door het gat en openden van binnenuit de deur. In het huis troffen ze een man en een vrouw, die zij vastbonden. De vrouw schreeuwde: 'Moord! Moord!' De benedeleden dreigden haar de strot (hals) af te snijden, in de hoop dat ze zou vertellen waar haar geld lag. Zo ver gingen ze uiteindelijk niet. In plaats daarvan sleepten ze haar de kamer uit en sloegen haar met de stelen van hun pieken op het hoofd. Hans Sceerenboeke verklaarde na zijn arrestatie dat haar zoon intussen was ontsnapt en op straat luidkeels om hulp riep. De buurtbewoners liepen uit. Met niets dan het geld dat de man op zak had, ontvluchtten de benedeleden de buurtschap.

De bende beroofde tevens een huis in 's-Hertogenbosch dat hen door Anna van der Steen, de vrouw van Bartold, gewezen was. Daar namen zij een venster uit, kropen naar binnen en openden van binnenuit de deur. Zeven benedeleden, waaronder de vrouwen van Bartold en Gerit, betraden het huis. De rest hield de wacht. Meer dan een halve daalder (vijftien stuivers, zijnde drie daglonen van een geschoolde arbeider) bleek er echter niet te halen. In plaats daarvan staken zij de kleren van de bewoners in een zak, die Bartold het huis uit droeg. Een van de slachtoffers werd expliciet gevraagd wat de vrouwen deden. Hij antwoordde dat ze plunderden zoals de mannen.⁶

Tekst gaat verder op pagina 6.

⁵ Adriaenssen 2008; Kuttner 1949.

⁶ Erfgoed 's-Hertogenbosch, RA 119-03.

De overval. Olieverf op paneel door Esaias van de Velde, 1616 (Rijksmuseum Amsterdam, SK-C-1533).

De schout spreekt in zijn verslag van nog grovere misdaden: *'quetsende ende laetende sommige huysluyden voer doot liggen, stellende die vrouwen oudt ende jonck nyet aensiende weder zy bevrucht waeren oft nyet ende oick wel die mans haere handen ende voeten naect oft in haere hempden gebonden zynde op stoelen met gateren, stoickende daer onder (...) brandende walmen van stroo, steeckende de selve alsoe brandende van onder der vrouwen clederen, de selve alsoe brandende (...) al om haer lieden gelt gewesen te hebbene'*⁷

[Ze verwondden de huislieden en lieten hen voor dood achter. Vrouwen oud en jong, niet kijkende of zij zwanger waren, en ook hun mannen met naakte handen en voeten of gekleed in slechts hun hemden, werden gebonden op stoelen met gaten, waaronder brandende walmen van stro werden gestoken, ook onder de kleren van de vrouwen hen zo verbrandend, alles om hen te bewegen hun geld te wijzen.]

De bende trok als een wervelwind door Brabant. Dat mocht zo niet voortduren. De schout greep in.

Arrestatie

De schout opereerde niet alleen als openbaar aanklager, maar was ook verantwoordelijk voor de arrestatie van de bendeleden. Over een politiemacht, zoals wij die nu kennen, kon hij echter niet beschikken. Hij had slechts drie groenroedes (gerechtelijke deurwaarders binnen het vrijdom van 's-Hertogenbosch), een rode roede/ingebieder (cipier van de Gevangenpoort en tegelijkertijd gerechtelijk deurwaarder buiten de stad) en vier leden van de witte/korte roede (ordehandhavers) tot zijn beschikking.⁸ Buiten het vrijdom werd de schout ondersteund door de kwartierschouten en hun vorsters (veldwachters). Waar het de militaire defensie van stad en ommeland aanging, kon hij een beroep doen op de schutterijen.

Ondanks het beperkte aantal mannen dat hij tot zijn beschikking had, was de schout succesvol. Hij arresteerde achtentwintig bendeleden. Slechts twaalf dagen na de overval op Fellenoot werd Hans Sceerenboeke door de Bossche schepenen ondervraagd. De schout beschrijft de arrestaties als volgt: *'dese schouthet deselve met grooten arbeyt, moeyte ende costen vervolcht, doen vervolgen*

⁷ BHIC, ARB 1107.

⁸ Jacobs 1986.

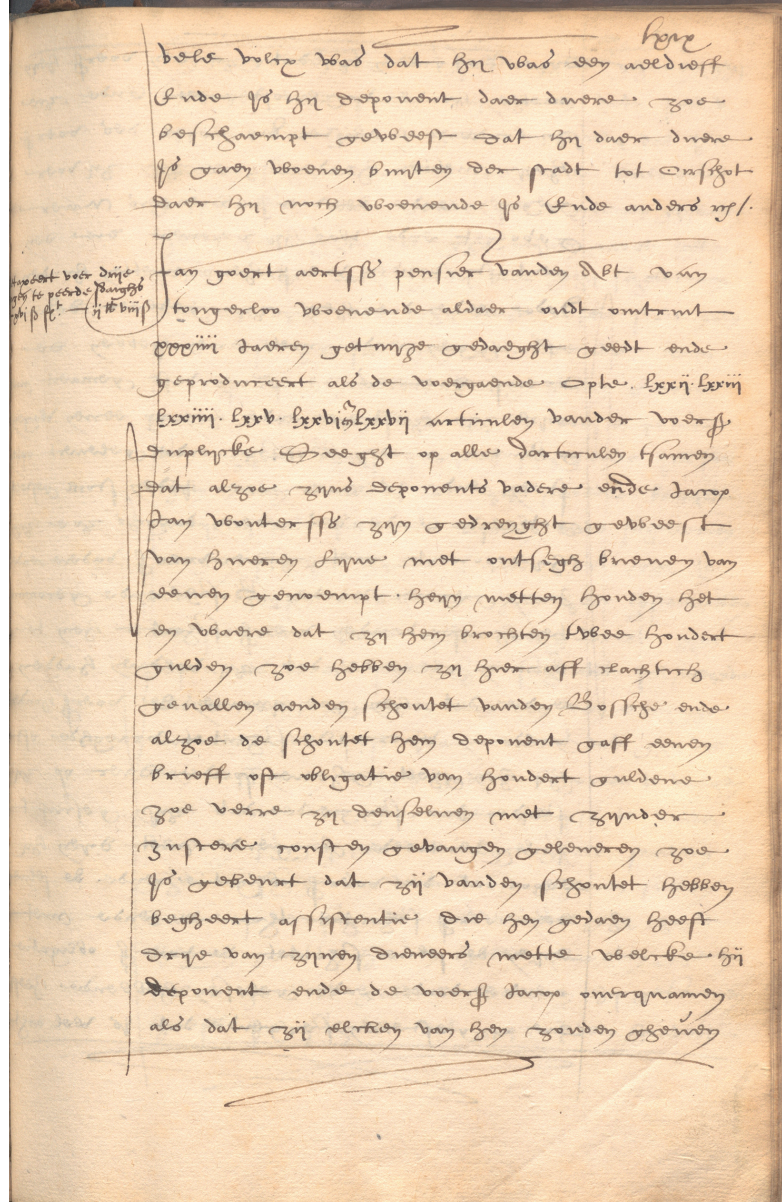
ende geapprehendeert in alle plaetsen daer hy deselve heeft weeten te becoemen ende de selve in handen hebbende nacht ende dach daer inne continuelycken genegoceert, zoe int examineren, confronteren ende anderssins⁹ [Deze schout heeft hen met grote inzet, moeite en kosten gevolgd, achterhaald en gearresteerd, in alle plaatsen waar hij hen wist te vinden. Hen in handen hebbende heeft hij dag en nacht onderhandeld, onderzocht, geconfronteerd en anderszins.]

De beschrijving van de schout is die van een gewetensvol dienaar der wet, die zich tot het uiterste had ingespannen om het recht te doen zegevieren. Waar de schout uitweidde over de daden van de bende, sprak hij met geen woord over de kritiek die zijn eigen optreden veroorzaakte. Hoewel de schout verantwoordelijk was voor het opsporen van verdachten, verbood het Bossche recht hem om huiszoeking te plegen in huizen waarvan de deuren en de vensters naast de deuren gesloten waren. Dit verbod kon alleen omzeild worden als de schepenen de schout schriftelijk toestemming gaven om tot huiszoeking over te gaan en zij zelf bij de arrestatie aanwezig waren.¹⁰ Bartold en Anna van der Steen beklaagden zich derhalve over hun arrestatie. Zij hielden zich schuil in het huis van de Bosschenaar Jannen Vogels. De deuren en vensters waren klaarblijkelijk gesloten, maar de schoutsdienaren kwamen desondanks het huis binnen. Bartold en Anna werden gearresteerd. Toestemming van de schepenen voor een dergelijke arrestatie had de schout niet. De gearresteerden verklaarden daarom dat de schout niet het recht had om hen de vrijheid te ontnemen. Schout en schepenen bleven doof voor hun beklag.¹¹

Bij het uitoefenen van zijn ambt hield de schout er zijn eigen regels op na. Naast het schenden van het 'huisrecht' liet hij passerende kooplieden arresteren, beboette hij vrouwen zonder reden voor overspel en doorzocht hij willekeurig beurzen op zoek naar 'verboden' geld.¹² De Bossche stedelingen die zich in hun privileges aangetaast zagen, spanden in 1563 een rechtszaak aan bij de Raad van Brabant. Tientallen getuigen werden gehoord. Een van hen was Jan de Brouwer. Zijn getuigenis zet het doortastende optreden van de schout bij de arrestatie van de bende in een geheel ander daglicht.

Heyn metten Honden

Jan, pensier (rentmeester) van de abt van Tongerlo, verklaarde dat zijn vader Goyart, wonende te Moergestel, en diens dorpsgenoot Jacob Wouters in 1563 brandbrieven ontvingen. Heyn metten Honden, die in verschillende

Een deel van de getuigenverklaring van Jan de Brouwer (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985).

processtukken wordt aangemerkt als een van de leden van voornoemde bende, dreigde hun boerderijen plat te branden indien zij weigerden hem tweehonderd gulden te betalen.

Jan deed uit naam van zijn vader en Jacob Wouters zijn beklag bij hoogschout Jacob van Brecht, zodat van overheidswege tegen Heyn werd opgetreden. Van Brecht weigerde. Zijn dienaren waren buiten de stad en hij was niet bij machte om Heyn te arresteren. Jan mocht Heyn en zijn zuster, bij wie hij scheen te schuilen, zelf in de kraag grijpen. De schout zegde honderd gulden toe als beloning. Daartoe schreef hij zelfs een obligatie (schuldbekentenis) voor Jan uit.

Jan bracht verslag uit aan zijn vader en Jacob Wouters. Met de laatste keerde hij terug naar 's-Hertogenbosch om de schout nogmaals te smeken om op te treden. De schout, ongenegen om aan hun verzoek te voldoen, bood hen in plaats daarvan drie dienaren aan. Jan en Jacob Wouters moesten ieder van hen drie gulden betalen voor hun diensten, ongeacht of ze Heyn zouden vinden.

⁹ BHIC 1107.

¹⁰ Schuttelaars 1998.

¹¹ Erfgoed 's-Hertogenbosch, RA 166-20.

¹² Erfgoed 's-Hertogenbosch OSA 985; Ebeling 1904; Jacobs 1986.

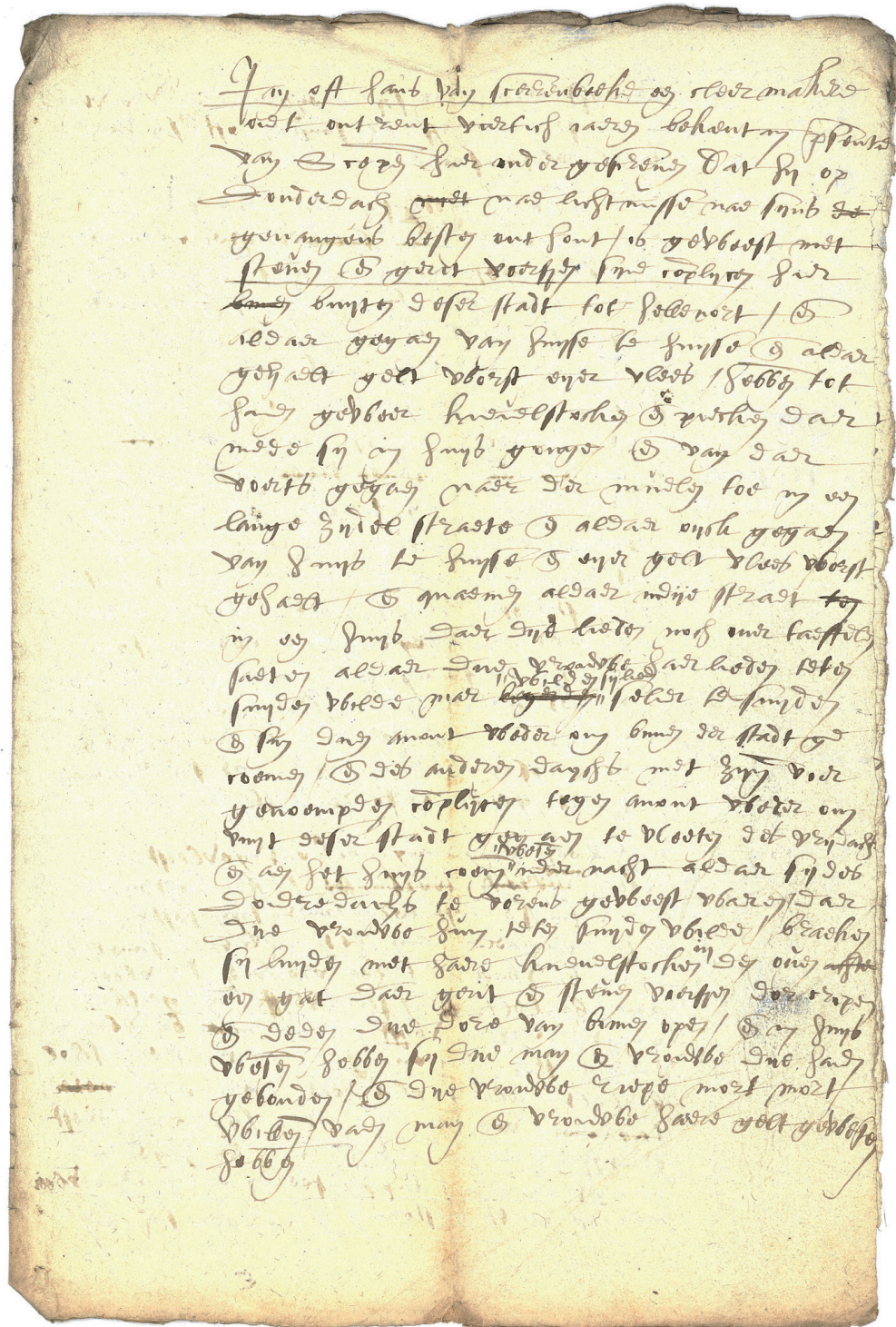
De mannen namen met enige tegenzin het aanbod van de schout aan en reisden met de schoutsdienaren terug naar Moergestel. Diezelfde nacht vertrokken ze met de vorster van Oisterwijk en de dienaren van de schout naar het huis waar de laatsten meenden Heyn te kunnen vinden.

Er ontstond een gevecht. Heyn werd door Jan ontwapend en vervolgens gearresteerd. Jan, Jacob Wouters en Goyart brachten Heyn en zijn zuster naar de Gevangenpoort in 's-Hertogenbosch. Daarop gingen de mannen naar de schout. Ze overhandigden hem de door de schout zelf geschreven schuldbekentenis. Jacob van Brecht bleek echter niet van plan om hen te betalen. Met het papier nog in zijn hand schreeuwde de schout dat die belofte inmiddels acht dagen oud was. Hij draaide de situatie volledig naar zijn hand en vervolgde ontstemd: 'Zoude ick u ghoet gheven ghij keerels? Wat sulden mij gheven dat ick u assistentie gedaen hebben. Meijnden dat ick ulieden schuten dragen salen. (...) Wat zoude ick u gheven? Ghijlieden hebt geseeght dat ghy mijnen hebben soudt, ende dat sulden doen ghy schellemen, als ghy zijt, eer ghij vuyt deser stadt gaen sult. Oft ick sal hem denoterende den voorsen Heyn metten Honden laten lopen.'¹³

[Zou ik u geld moeten geven? Wat zou u mij moeten geven voor de assistentie die ik u gedaan heb. Meent u dat ik de schutters (de drie schoutsdienaren) moet betalen? Wat moet ik u geven? U heeft gezegd dat u het mijne wilt hebben, maar jullie schelmen zullen mij betalen voordat jullie de stad verlaten. Of ik zal de voornoemde Heyn metten Honden laten lopen.]

Van Brecht voelde zich schijnbaar zwaar in zijn eer gekrenkt. Hij sloot de poort van zijn huis en zei: 'Ick sal hem (Heyn) laten branden, dat zijn (Jans?) moeder brandt. Meijndij dat ick uwe dienen ende schellemen vangen sal? Ick hadde liever dat ghij in uwe huijsen verbrandet.'¹⁴

¹³ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.
¹⁴ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

Fragment uit het procesdossier van Hans van Sceerenboeke (Erfgoed 's-Hertogenbosch, R 119/03).

[Ik zal Heyn laten gaan, zodat uw moeder brandt. Meent u dat ik u dien en uw schelmen vangen moet? Ik heb liever dat u in uw huizen verbrandt.]

Goyart, Jans vader, verweerde zich. Hij wees Van Brecht erop dat de schout verantwoordelijk was voor het arresteren van misdadigers en moordbranders¹⁵ in de Meierij. Wetende dat zijn tegenspraak geen effect zou hebben,

¹⁵ Moordbrander: benedeleden die dreigden boerderijen in brand te steken om de bewoners af te persen.

vervolgde hij: maar als u vindt dat wij u moeten betalen, zeg me dan hoeveel.¹⁶

De eis van de schout bleek dood-serieus. Hij antwoordde dat als zij Heyn tweehonderd gulden hadden moeten geven, zij hem minstens de helft schuldig waren.¹⁷ Om zijn eis kracht bij te zetten werd Jacob Wouters in het huis van de schout gegijzeld. Jan en zijn vader mochten naar hun herberg terugkeren. De schout zei met een van hen genoeg te nemen. Eenmaal in de herberg werden echter ook Jan en Goyart

gearresteerd. Zowel Jacob Wouters als Goyart zagen zich gedwongen de schout elk twaalf gulden te geven, waarna hij hen allen toestond de stad te verlaten.

Voor de mannen naar Moergestel konden terugkeren, eisten de drie dienaren van de schout dat zij voor hun diensten werden betaald. Van de afgesproken drie gulden wilden zij niets meer weten. Zij verlangden een pont Vlaams (zes gulden) voor elk van hen. Jacob Wouters en Goyart besloten te betalen, omdat zij bang waren dat de schout Heyn metten Honden anders zou laten lopen.¹⁸ Later bleek dat die vrees niet ongegrond was.

De arrestatie van Heyn plaatst de bewering van de schout – *'dese schouthet deselve met grooten arbeyt, moeyte ende costen vervolcht, doen vervolgen ende geapprehendeert'* – in een geheel ander daglicht. Aan de arrestatie van Heyn had hij part noch deel. Onduidelijk blijft waarom de schout Heyn niet eigenhandig in de kraag vatte. Uit de verklaringen van Goyart, Jan en Jacob Wouters blijkt dat de schoutsdienaren wisten waar Heyn zich schuilhield. Vreesde de schout een kwade afloop of zag hij simpelweg een mogelijkheid om de kastanjes door een ander uit het vuur te laten halen?

Ontsnapping

Na hun arrestatie werden de verdachten in voorarrest gehouden in de Gevangenpoort in 's-Hertogenbosch. Deze poort stond vlak bij de Markt in de Hinthamerstraat. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd deze voormalige stadspoort als gevangenis gebruikt. De omstandigheden waren erbarmelijk. De straffen die de zware criminelen te wachten stonden waren zo gruwelijk dat sommige gevangenen de hand aan zichzelf sloegen of trachtten te ontsnappen. Tussen 1550 en 1800 hebben minstens veertig verdachten een ontsnappingspoging gewaagd. De meesten faalden; ze werden vrijwel meteen weer

Reconstructie van de Leuvense- of gevangenpoort (Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Ontsnapping uit een gevangenis. Ets van Caspar Luyken, 1699 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1896-A-19368-1695).

¹⁶ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

¹⁷ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

¹⁸ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

Verbranding van een vrouw op een brandstapel. Ets van Jan Luyken, 1701 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-44.837).

gearresteerd. Anderen liepen enige tijd later elders tegen de lamp. Slechts enkelen wisten hun straf te ontlopen.¹⁹

Heyn metten Honden werd na zijn arrestatie eveneens opgesloten in de Gevangenpoort. Hij werd geketend in een stock (voetblok), bestaande uit houten balken die de enkels omvatten. Jan, Goyart en Jacob Wouters hadden na hun ruzie met de schout de stad verlaten. Nergens in de verklaringen van de drie mannen staat dat zij de rest van het smeergeld aan de schout betaalden. We kunnen er dus vanuit gaan dat ze dat nagelaten hebben.

Enige tijd daarna vertelde Adriaen (een van de schoutsdienaren) aan Jan dat de schout opdracht had gegeven om Heyn uit de stock te laten. Heyn zat nu opgesloten bij de andere bendeleden, in een van de cellen van de Gevangenpoort.²⁰

Was het uitblijven van de rest van het smeergeld de reden dat de schout Heyn onder een lichter regime plaatste? Of werd dit besluit door andere omstandigheden ingegeven? Jan vreesde meteen het ergste. Hij vroeg aan Adriaen

waarom ze dat hadden gedaan. Als Heyn uit de Gevangenpoort wist te ontsnappen waren zijn vader en Jacob slechter af dan daarvoor.²¹ Adriaen meende dat Jan zich zonder reden opwond. Er hadden al zoveel mensen in de Gevangenpoort gezeten en het was niemand gelukt om eruit te ontsnappen.²²

Slechts drie of vier dagen later, toen Jan weer in 's-Hertogenbosch was, werd Adriaen gedwongen op zijn woorden terug te komen. Jan getuigt later dat:

*'(...) de voors Adriaen tot hem geseeght, dat hij een propheet was geworden'*²³

[Adriaen zei me dat ik een profeet was geworden.]

Heyn metten Honden was namelijk met elf andere bendeleden uit de Gevangenpoort ontkomen. Negen van hen bleven de rest van hun leven uit handen van de autoriteiten, drie werden opnieuw gearresteerd. Peter van Nistelroij, een van de mannen die opnieuw in de Gevangenpoort belandden, verklaarde over de ontsnapping: Heyn metten Honden, Bartold van der Steen, Platvoet en enkele anderen waren tot de conclusie gekomen dat ze moesten

¹⁹ Vos 1993.

²⁰ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

²¹ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

²² Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

²³ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

ontsnappen, omdat ze anders ter dood veroordeeld zouden worden.²⁴ Ze vroegen raad aan medegevangene Rombout van Kessel. Op enig moment daarna wist een handlanger, genaamd Pater, messen de Gevangenpoort binnen te smokkelen.²⁵ Vermoedelijk werd de cipier daarmee bedreigd zodat de gevangenen konden ontkomen. De ontsnapping was voor hoogschout Jacob van Brecht allesbehalve het meest glorieuze moment in de vier decennia dat hij zijn ambt bekleedde.²⁶ Maar hij wist dat zijn reputatie het best werd gediend door in de schoutsrekeningen te zwijgen over de desastreuze gevolgen van zijn beslissingen.

Op vrije voeten

Opnieuw zou Jan een profeet blijken. Zijn voorgevoel dat Jacob Wouters en zijn vader Goyart slechter af zouden zijn wanneer Heyn uit de Gevangenpoort wist te ontsnappen, werd bewaarheid. Goyart en Jacob Wouters ontvingen opnieuw brandbrieven waarin Heyn van ieder van hen veertig gulden eiste. Goyart en Jacob stuurden hem elk een pont Vlaams (zes gulden). Jacob Wouters liet zijn betaling vergezeld gaan van een schrijven aan Heyn waarin hij zich verontschuldigde. Hij zei daarin dat hij meer zou hebben gestuurd als hij niet zo krap bij kas had gezeten.²⁷ Vervolgens restte hen niets dan bidden dat Heyn met twaalf gulden genoeg nam.

Drie van de ontsnapt wisten uiteindelijk niet aan hun straf te ontkomen. Peter Thomassen Schol werd opgepakt in Gorinchem en aldaar op de brandstapel gezet. Simon Jansen van Mutsingen werd te Hazerswoude onthoofd.²⁸ De eerdergenoemde Peter Peterssen van Nistelroij, alias Taphoren, werd pas in 1568 gearresteerd. Hij had een non willen kussen. Toen zij weigerde pookte hij haar in de borst met de schede waar de punt van zijn rapier doorheen stak. Het zusterke overleed. Peter werd veroordeeld tot de dood met het zwaard.²⁹ Van de negen anderen, waaronder Heyn metten Honden, ontbrak sinds hun ontsnapping ieder spoor.

Een vreemd hiaat tekent zich af in de archiefstukken. Toen de cipier met een mes was overmeesterd, ontkwamen slechts twaalf van de achtentwintig benedeleden uit de poort. Bartold van der Steen bijvoorbeeld, ontvluchtte 's-Hertogenbosch zonder zijn vrouw Anna. Hoopten de zestien die bleven op genade? Of was het voor hen, om onbekende redenen, onmogelijk om uit de Gevangenpoort te ontsnappen?

²⁴ Erfgoed 's-Hertogenbosch, RA 169-18.

²⁵ Erfgoed 's-Hertogenbosch, RA 169-18.

²⁶ De ontsnapping van de twaalf benedeleden is de grootste en meest succesvolle uitbraak uit de Gevangenpoort tussen 1550 en 1800 (Vos 1993).

²⁷ Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 985.

²⁸ Vos 1993.

²⁹ BHIC, ARB 1107.

Veroordeling

Jacob van Brecht repte met geen woord over de twaalf benedeleden die hem waren ontglipt. Het lot van de zestien die nog in de Gevangenpoort resteerden, beschreef hij daarentegen uitvoerig in zijn schoutsrekeningen:

*'allen de selve personen midts haeren leelycken morddadige ende afgrysselycken feyten by vonnisse der schepenen van deser stadt vanden Bossche gecondempneert geweest ter doot volgende den placcate ende dien nae volgende gestelt aen een staecke ende die ennige levendich gebrant ende die enige ierst geworcht ende daer nae oick gebrant, elck naer vuytwysen syns misdaets'*³⁰

[Al deze personen zijn vanwege hun lelijke, moorddadige en afgrijselijke feiten bij vonnis van de schepenen van de stad 's-Hertogenbosch veroordeeld ter dood, volgens het plakkaat, en de een na de ander gesteld aan een staak, enige levend verbrand en anderen eerst gewurgd en daarna ook verbrand, elk naar aanzien van zijn (of haar) misdaden.]

De schout verklaarde daarnaast boden te hebben gezonden naar Zaltbommel, Tiel, Gorinchem en Hazerswoude om informatie te vergaren en omdat enkele van de benedeleden aldaar gevangen waren genomen.³¹ Dat Simon Jansen van Mutsingen en Peter Thomassen Schol eerst uit de Gevangenpoort waren ontsnapt, werd door de schout verzwegen.

Waar de schout zijn eigen falen en criminele handelswijze vakkundig buiten de schoutsrekeningen hield, achtte hij de cipier van de Gevangenpoort verantwoordelijk voor de ontsnapping. Andries van Luidick werd aangeklaagd vanwege zijn slechte toezicht en onoplettendheid, waardoor de twaalf straatschenders, brandstichters, knevelaars, doodslagers en vagebonden konden ontsnappen. Hij kreeg een boete van vierhonderd ryders, van zesentwintig stuivers het stuk. Daarnaast moest Andries alle straffen ondergaan die de ontsnapt waren opgelegd – een doodvonnis.³² Over het proces dat de hoogschout tegen zijn cipier aanspande schreef hij opnieuw geen woord in de schoutsrekeningen die hij aan de landvoogdes aanbod.

Conclusie

Schout Jacob van Brecht was een vertegenwoordiger van de koning in het onstuimige Brabant van de zestiende eeuw. Bij het uitoefenen van zijn ambt hield hij er een zelfzuchtige benadering op na. Handelaren werden zonder reden ondervraagd en gevisiteerd, zogenaamd vals geld werd geconfisqueerd en burgers kregen zonder reden enorme boetes opgelegd. Zelfs in hun eigen huizen waren zij niet veilig.

³⁰ BHIC ARB 1107.

³¹ BHIC ARB 1107.

³² Erfgoed 's-Hertogenbosch RA Index/182-04; Vos 1993.

Kijkje in een gevangenis. In het midden twee gevangenen in een 'stock', een houten kluister dat de enkels omsluit. Gravure van Giulio Romano, 1530-1582 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-36.292)

Ver van de landvoogdes, die in Brussel resideerde, leek niemand de schout een strobreed in de weg te leggen. Zelfs toen de stadsregering een proces aanhangig maakte bij de Raad van Brabant om de schout te dwingen zich te houden aan de privileges waar zij en hun burgers sinds jaar en dag op vertrouwden, werd zij nauwelijks gehoord.³³

In de schoutsrekeningen bracht de schout jaarlijks verslag uit over de gang van zaken in zijn machtsgebied. In uitgebreide volzinnen beschrijft hij zijn trouw aan de koning, zijn gepassioneerde inzet voor het landsbelang en zijn voortdurende strijd tegen het onrecht.

In 1564 doet de schout verslag van de ontmanteling van een bende die een golf van terreur over Brabant verspreidde. Nader onderzoek werpt een geheel ander licht op Jacob van Brecht. De schout bleek driftig, voortdurend op zoek naar confrontatie en nam beslissingen met desastreuze gevolgen. In de schoutsrekeningen die hij aan de landvoogdes aanbood, verzweeg hij zijn tekortkomingen. Werd hij gedreven door machtswellust of wist hij dat zijn positie het best gediend was met misleiding?

Tegen de hogere macht die het land ondermijnde kon Jacob van Brecht zich echter niet verweren. De snel om zich heen grijpende, nieuwe (gereformeerde) religie zorgde

voor grote onrust in 's-Hertogenbosch. De schout was zijn leven niet zeker. Hij ontvluchtte de stad op 12 oktober 1566. Van Brecht trad in dienst bij het Spaanse leger. In 1579 keerde hij terug. Jacob van Brecht bleef vervolgens tot zijn dood in 1599 schout van de Meierij van 's-Hertogenbosch.³⁴

Het ambt van schout bleef binnen de familie. Zijn zoon Philip volgde hem op. Hij werd daarmee de derde op-eenvolgende generatie van de familie Van Brecht die het ambt bekleedde. Waar zijn grootvader al regelmatig met het stadsbestuur overhoop had gelegen (zo pakte hij eens een moordverdachte op zonder de schepenen daarvan op de hoogte te stellen), had zijn vader de verstandhouding tussen stad en schout nog verder ondergraven.³⁵ Philips vader en grootvader behielden met bedrog, misleiding en geweld hun macht. Ze wisten dat ze vrijwel onaantastbaar waren, zolang ze de steun van de koning genoten. Philip koos voor een meer verzoenende benadering. Hij wist, juist door rekening te houden met de gevoelens die heersten binnen de stad, zijn invloed te vergroten.³⁶ Hij diende tot 1629. Het beleg van 's-Hertogenbosch maakte een einde aan de heerschappij van de familie Van Brecht.

³⁴ BHIC, ARB 1107; Cöp 2014.

³⁵ Cöp 2014.

³⁶ Cöp 2014.

³³ Ebeling 1904; Schuttelaars 1998.

Martin de Brouwer MSc (1988) is auteur van historische fictie en non-fictie. Zijn werk werd gepubliceerd door onder meer Historiek, Brabants Erfgoed, Uitgeverij Historische Verhalen, Frontier Tales en Godijn Publishing. Over Jan, Heyn en de schout schreef hij de historische roman 'De Heerlijkheid' (Godijn Publishing 2022). Meer over Martin en zijn werk vindt u op www.martindebrouwer.nl.

Archieven

NL-HtBHIC, BHIC, Microfiches van archivalia in Algemeen Rijksarchief Brussel over Noord-Brabant; Rekeningen van hoogschout van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, juli 1558 – december 1567, inv.nr. 1107-12998, 12999 en transcripties van deze stukken via de Henk Beijers Archiefcollectie.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Oud Schepenbank Archief, inv.nr. 985.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Rechterlijk Archief, Index Dataschurk, inv.nr. 119-03, 166-20, 169-18, 182-04.

Literatuur

ADRIAENSSEN, L., 2008: *Staatsvormend geweld: overleven aan de frontlinies van de meierij van Den Bosch 1572-1629* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact).

BROUWER, M.M.A.H. DE, 2022: *De Heerlijkheid* (Hoorn: Godijn Publishing).

CÖP, W.A.G., 2014: *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Tilburg: Prisma-print).

EBELING, H.J.M., 1904: 'De schout van Den Bosch, en het valsche en verboden geld', *Taxandria* 11, 121-128.

JACOBS, B.C.M., 1986: *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen/Maastricht: Koninklijke Van Gorcum BV).

KUTTNER, E., 1949: *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courant maatschappij).

SCHUTTELAARS, A.H., 1998: *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen: Nijmegen University Press).

VOS, A., 1993: 'Vluchten kon altijd: ontsnappingsen van de Bossche gevangenpoort 1550-1800', *'s-Hertogenbosch*, 3, 77-84.

WAUTERS A., 1887: *Biographie Nationale* (Brussel: l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique), 9, 105-123.

Gevolgen van sociale ongelijkheid in 's-Hertogenbosch (1814-1903)

Casestudy bouwblok 5.3

Ton Sliphorst

Sociale ongelijkheid leidt bij mensen in een lagere sociale klasse tot gemiddeld meer gezondheidsproblemen en een vroegere dood dan bij mensen in een hogere klasse. Dat wordt door het CBS bevestigd, zelfs nog in 2022.¹ Sterfteverschillen, in het bijzonder in kindersterfte, en andere gevolgen zijn ook voor het verleden duidelijk vast te stellen. Historici worstelen echter met de vraag hoe het onderscheid aan te tonen tussen sociale klassen als onbekend is wat van welke bewoner de formele klasse of het inkomen was. Kortom: hoe kunnen we sociale ongelijkheid onderzoeken?

Ton Sliphorst schetst de mogelijkheden op basis van zijn promotieonderzoek naar sociale ongelijkheid en kindersterfte in 's-Hertogenbosch.

In dit artikel zien we aan de hand van mijn onderzoek² hoe in bouwblok 5.3 het onderscheid tussen sociale klassen vastgesteld kan worden. Direct gevolg daarvan is dat we daardoor ook de specifieke effecten van sociale ongelijkheid zichtbaar kunnen maken.

Mijn keuze voor bouwblok 5.3 werd bepaald doordat het (1) naast een deel hoofdstraat ook achterstraatjes bevat, (2) de aanwezigheid van de Binnendieze, (3) de nabijheid van de Sint-Jan, waardoor grotere kans op luchtfoto's en (4) de Woningenquête van 1892, waarin onder andere bewoners van deze buurten hun woning en voorzieningen beschrijven.³ Qua inwonertal maakte dit bouwblok, gerekend over de gehele onderzoeksperiode, gemiddeld ongeveer 3% uit van de totale Bossche bevolking.

² Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift 'Verbonden levenslopen, sociale ongelijkheid en kindersterfte binnen Bossche deelbuurten, 1814-1903' (2019) van Ton Sliphorst.

³ Kuijper 1892.

¹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatschappij/gezondheid-en-welzijn>

Luchtopname met aan bovenzijde bouwblok 5.3, een deel van de Hinthamerstraat met de straatjes en stegen daarachter, voor de saneringen in de jaren dertig. Achter de Gapert was al in 1904 ontruimd (NIMH Den Haag, 2011-1198).

Sociale ongelijkheid in het dagelijkse leven van toen

Mijn interesse voor de negentiende eeuw richt zich op de geleidelijke opkomst van de industriële revolutie in samenhang met de vele fundamentele veranderingen in het dagelijks leven van toen. Dat in de Bossche bevolkings-administratie de bronnen over deze periode inmiddels openbaar zijn, maakt het mogelijk om grotere groepen mensen te onderzoeken. Verdelen we de negentiende-eeuwse samenleving grofweg in drie klassen, dan zien we de hoogste klasse van aanzienlijken door bezit of functie, de middenklasse bestaande uit vooral geschoolde vaklieden en als derde het proletariaat, de mensen die door gebrek aan werk, opleiding of een goede gezondheid de aansluiting misten. Wie halverwege de negentiende eeuw door de Bossche binnenstad liep, kon over het algemeen al op afstand zien tot welke klasse iemand behoorde. Om maar enkele voorbeelden te noemen: je kon aan de kleding zien wie handwerk verrichtte, wie dienstpersoneel bij zich had, en wie bezoekers waren van luxe winkels of horecagelegenheden. Voor al deze voorbeelden geldt dat ze achteraf op individueel niveau van betekenis zijn, maar voor een algemeen onderzoek naar de samenstelling van de bevolking tekortschieten.

Hoe kunnen we de sociale klasse van een persoon bepalen?

In algemeenheid zouden we kunnen onderzoeken welk bezit men had, of iemand het census kiesrecht had, personele belasting betaalde, openbare functies bekleedde, welke plaats in de kerk, en het lidmaatschap van sociëteiten. Een wezenlijke beperking hierbij is dat we in deze bronnen maar een heel klein deel van alle bewoners zullen terugvinden. Bij onderzoek naar sociale klassen in de negentiende eeuw wordt door onderzoekers daarom vaak gebruikgemaakt van HISCLASS.⁴ Dit is een systeem dat gebaseerd is op de beroepen die vanaf 1811 voor alle bewoners in de burgerlijke stand of in volkstellingen geregistreerd werden. Van allen die ooit de volwassen leeftijd bereikten, bestaan daarom meerdere van deze vermeldingen. Een sterke kant aan de HISCLASS-methode is dat we hierdoor de sociale klasse van alle volwassenen rechtstreeks kunnen vaststellen.

In figuur 2 zien we op welke afwegingen de indelingen in HISCLASS-12 gemaakt zijn. De basislijst van beroepen is gebaseerd op de Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO). Deze indeling blijkt

Klasse	Titel	Handwerk/geen-	Vaardigheidsniveau	Supervisie
1	Hoger management	geen handwerk	hoog	ja
2	Hoog geschoolde professionele krachten	geen handwerk	hoog	nee
3	Lager management	geen handwerk	gemiddeld	ja
4	Lagere professionele krachten, administratief personeel en handelaren	geen handwerk	gemiddeld	nee
5	Lager administratief personeel en handelaren	geen handwerk	laag	nee
6	Opzichters	handwerk	gemiddeld	ja
7	Geschoold	handwerk	gemiddeld	nee
8	Boeren en vissers	handwerk	gemiddeld	nee
9	Laag geschoolde werkers	handwerk	laag	nee
10	Laag geschoolde landarbeiders	handwerk	laag	nee
11	Ongeschoolde arbeiders	handwerk	ongeschoold	nee
12	Ongeschoolde landarbeiders	handwerk	ongeschoold	nee

Figuur 2. In HISCLASS-12 worden alle beroepen op basis van drie afwegingen in twaalf klassen verdeeld.

voor historisch-demografisch onderzoek op algemeen niveau, na koppeling aan persoonsgegevens, van significante betekenis. Combineren we deze bijvoorbeeld met de indexen die vrijwilligers in het Bossche Stadsarchief gemaakt hebben op de volkstelling van 1822, dan krijgen we een nieuw inzicht in de opbouw van de 16.636 zielen tellende stedelijke bevolking naar onder andere leeftijd, geslacht, herkomst, religie en sociale positie. We kijken in dit artikel alleen naar het laatste gegeven, op basis van de beroepen van de 14.093 hoofden van huishoudens, en vergelijken dit met de 412 inwoners en 196 hoofden in bouwblok 5.3.

Figuur 3 (zie p. 16) maakt duidelijk hoe de twaalf klassen in 1822 in 's-Hertogenbosch en in bouwblok 5.3 vertegenwoordigd waren. De hoogste klassen waren naar verhouding minder vertegenwoordigd, de laagste klassen vaker. Bovendien zien we dat geschoolde vaklieden (klasse 7) en laaggeschoolde werkers (klasse 9), samen meer dan 50% van de hoofden in het bouwblok uitmaakten en op stedelijk niveau 32%. De klassen 10 en 12 kwamen in 's-Hertogenbosch amper voor.

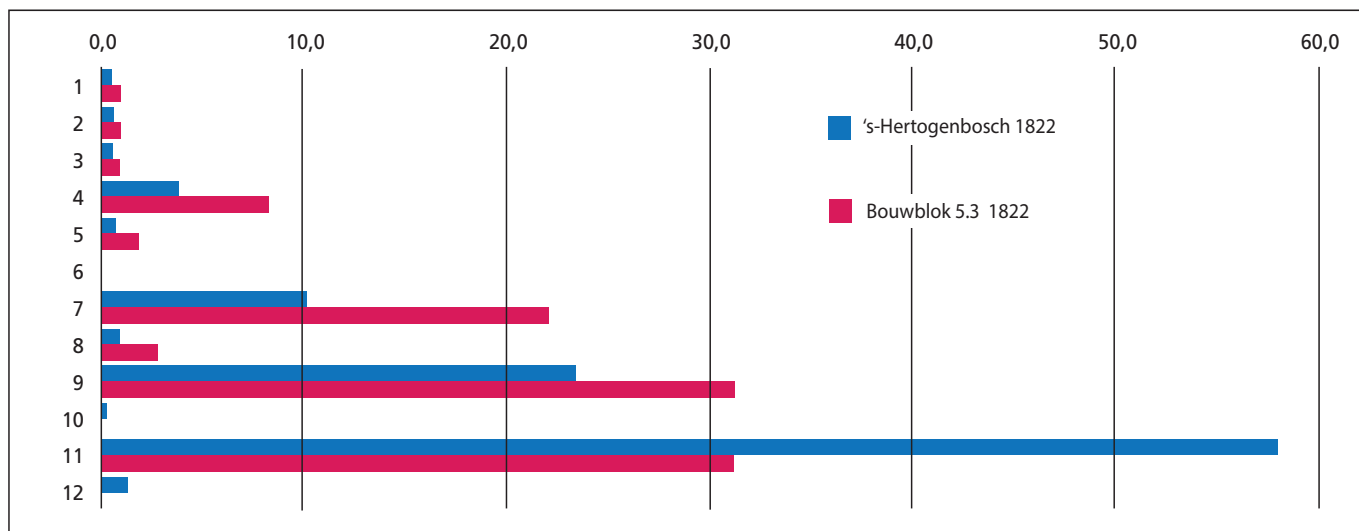
De conclusie die we hieruit moeten trekken is dat in 1822 slechts een heel klein deel van de stedelijke bevolking op grond van scholing en verantwoordelijkheden tot de hoogste drie – of zelfs zes – klassen hoorde. Daarnaast behoorde de grote meerderheid van de inwoners tot de klassen 7, 9 en 11.

Historische Steekproef Nederland

In de historische demografie, de wetenschap die de geschiedenis van de bevolking onderzoekt, is de onderzoeksmethode van de persoonlijke levenslopen het leidend paradigma.⁵

⁴ HISCLASS: Historical International Social Class Scheme.

⁵ Engelen 2009; Kok 2007.

Figuur 3. De verdeling van het aandeel hoofden van huishoudens naar percentage, verdeeld over de twaalf HISCLASS-klassen, in 1822.

In Nederland is bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) de Historische Steekproef Nederland (HSN) gebouwd. Dit is een database waarin de levenslopen van 85.000 Nederlanders verzameld zijn, één op de tweehonderd geboren tussen 1812 en 1922.⁶ Elke levensloop bevat de persoonsgegevens uit de geboorte- en overlijdensakte, aangevuld met voor gehuwden ook de huwelijksakte, en daarnaast alle vermeldingen in de volkstellingen en bevolkingsregisters, inclusief gegevens over de ouders en andere leden van de betrokken huishoudens. Deze personen zijn aselekt gekozen, goed verspreid over de verschillende regio's en vormen daarom een representatieve doorsnee van de bevolking in deze periode. Het spreekt voor zich dat hierbij consequent gebruik wordt gemaakt van HISCLASS.

Dankzij de HSN konden vele wetenschappers historisch-demografisch onderzoek doen in een bestand dat aan alle kwaliteitscriteria voldeed, zonder eerst zelf een groot bevolkingsbestand te moeten opbouwen. Op deze wijze kon een indrukwekkend aantal publicaties en promoties gerealiseerd worden.⁷

Opmerkelijk is echter dat onderzoek naar de gevolgen van sociale ongelijkheid in de op HSN gebaseerde studies vaak geen substantiële verschillen aantoonde. Diverse onderzoekers geven aan dat zij meer informatie nodig hebben over de directe leefomgeving.⁸ Met andere woorden: we kunnen met deze methode bijvoorbeeld niet overtuigend aantonen dat mensen in de lagere klassen korter leefden en dat de overlevingskansen van hun kinderen kleiner waren, laat staan dat we dergelijke verschillen zouden kunnen verklaren. De vraag die we moeten stellen is dan ook: waarom komen de gevolgen die we over het algemeen zouden verwachten niet naar boven met deze onderzoeksmethode?

Verbonden levenslopen binnen homogene deelbuurten

Het uitgangspunt bij de methode van de 'verbonden levenslopen' is de hypothese dat ieder mens weliswaar een individu is, maar het leven altijd deelt in samenhang met anderen. Die samenhang gaat verder dan het eigen huishouden. Verschillende huishoudens bewonen samen een leefomgeving, die door deze huishoudens gedeeld wordt. Willen we het leven van mensen in het verleden beter begrijpen, dan zullen we ook grote aantallen van dergelijke leefomgevingen in beeld moeten brengen.

De methode van de verbonden levenslopen gaat op de eerste plaats uit van residentiële segregatie. In de onderzoeksperiode leefden bewoners in sociaal en fysiek homogene 'deelbuurten' en hoorden daar samen tot dezelfde klasse.⁹ Wie zich enigszins een betere woning kon veroorloven, zocht een huis in een betere deelbuurt. Vervolgens worden in deze deelbuurten de levenslopen gevolgd van de complete bevolking.¹⁰ Aangezien tijdens de onderzoeksperiode de meeste sterfgevallen door infectieziekten veroorzaakt werden en sterfte met regelmaat epidemische vormen aannam, biedt deze onderzoeksmethode ook in dit opzicht een onmisbare aanvulling op de werkwijze in de HSN. Zo biedt onderzoek in deelbuurten historici de mogelijkheid om in relatie tot sociale klasse de verspreiding van de verschillende infectieziekten te volgen en de niveaus van besmetting en herstel te vergelijken. Immers, voor besmetting via de luchtwegen zijn andere omstandigheden van belang dan bij besmetting van

⁶ Mandemakers 2008.

⁷ Mandemakers & Kok 2020.

⁸ Van Poppel, Jonker, Mandemakers 2005; Janssens & Pelzer 2012, 147 en 2014, 22, 44.

⁹ Een deelbuurt is een aantal woningen van vergelijkbare kwaliteit en voorzieningen. De stelling is dat hierin bewoners woonden die een vergelijkbaar niveau van sociaal succes hadden, in inkomen of vermogen.

¹⁰ Omran 1971.

de spijsverteringsorganen. Worden ziekten daarentegen verspreid door muggen, zoals malaria, dan zal klasse-specifieke besmetting nauwelijks aan te tonen zijn.

Fysieke omstandigheden in de deelbuurten

Binnen archeologisch en bouw-historisch onderzoek is de Bossche binnenstad opgedeeld in bouwblokken, telkens de gehele bebouwing aan binnenstraatjes en stegen, begrensd door hoofdstraten.¹¹ In bouwblok 5.3 zijn vijf deelbuurten gedefinieerd. Wanneer we de bebouwing in deze deelbuurten vergelijken dan blijken de verschillen substantieel:

- **De Hinthamerstraat (HI).** 25 panden aan de noordzijde van de Hinthamerstraat en het Hinthamereinde, vanaf vijf panden vóór de Louwsche Poort tot vijf voorbij de Schilderstraat. Deze woningen tellen minimaal drie verdiepingen, meestal een winkel of werkplaats op de begane grond. Woning boven of in het achterhuis. De panden hadden een eigen privaat en meestal een eigen waterput.
- **De Louwsche Poort (LP).** 57 gangwoningen.¹² Deels bezit van de familiefundatie Rogier van Heeze, waardoor de bewoners gemiddeld een wat kwetsbaardere positie hadden dan die van de andere achterstraatjes. Een waterput en een privaat.
- **De Zusters van Orthenpoort (ZvO).** 28 gangwoningen, een privaat en een waterput die dagelijks twee keer een half uur gebruikt mocht worden.
- **Achter de Gapert (AdG),** later Sleeperstraatje genoemd. Gelegen op laagliggende grond naast de Binnendieze. De armste deelbuurt met 23 gangwoningen, gemiddeld 20 m² of kleiner. Geen waterput, wel een privaat. Deze huisjes werden in 1904 als eerste in de stad onbewoonbaar verklaard en daarna gesloopt.
- **De Schilderstraat (SCH).** 28 gangwoningen en vooraan enkele huizen in wat kleiner formaat dan in de Hinthamerstraat, maar met eigen privaat. De gangwoningen achter in het straatje hadden een gezamenlijk privaat.

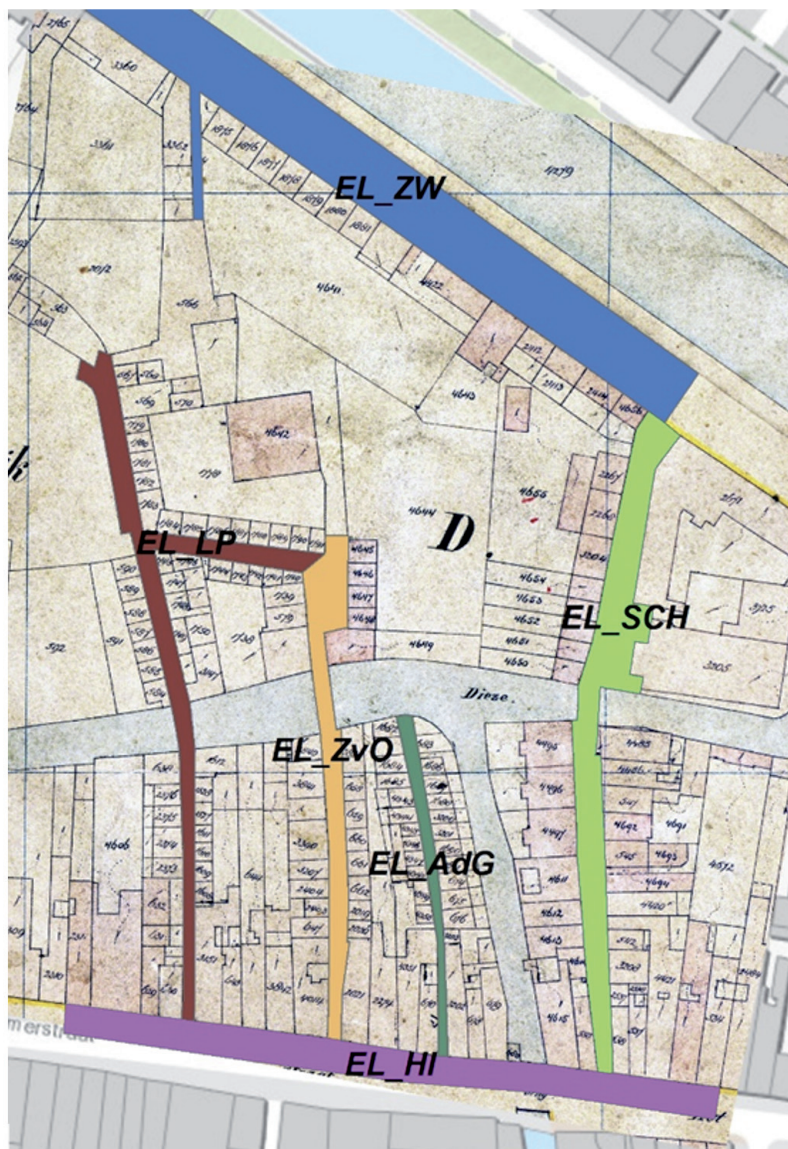
De bewoners van het Agnesgesticht zijn buiten het onderzoek gehouden. Dat geldt ook voor de Zuid-Willemsvaart (ZW), waar de bewoning pas na de aanleg van het kanaal en het inklinken van de kanaaldijk tot stand kwam.

¹¹ Van Drunen 2006.

¹² Eenkamerwoningen van gemiddeld 25 m² of minder, begane grond met bedstede en boven een slaapzoldertje, toegang rechtsreeks vanaf de steeg. Soms twee of meer verdiepingen maar dan voor verhuur opgesplitst. In veel gevallen was er geen erf. Tot 1907 hadden deze huisjes geen toilet of tapkraan (bron: NL-HtSA, Archiefnummer 419, inv.nrs. 1-3).

Anders dan de tekst aangeeft zien we hier het eerste deel van de Zusters van Orthenpoort. Bij de eerste woning links is een privaat en in het trottoir de stortput te zien voor de toiletemmers. Prentbriefkaart, ca. 1910 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0032629).

Figuur 4. Bouwblok 5.3 en de deelbuurten, de kadasterkaart 1894 gegeoreferereerd met kaartsoftware ArcGIS.

Figuur 5. Achter in de Schilderstraat een blokje van negentien gangwoningen met een gezamenlijk privaat (eerste deur links). Gefotografeerd voor 'Gevelwanden', een overzicht van Bossche straatwanden, oktober 1974.¹³

Hoofden in de deelbuurten volgens HISCLASS

Om de hypothese van de sociale klasse van de bewoners te onderbouwen zijn in Verbonden levenslopen de bevolkingsgegevens verwerkt van meer dan 10.000 personen die samen 16.510 keer geregistreerd zijn in een of meer van de elf volkstellingen, of in de 3.092 geboorteakten, 2.359 overlijdensakten en 2.326 huwelijksakten.¹⁴ In het voorbeeld van tabel 1 zien we van twee van de hoofden van huishoudens het overzicht van alle vermeldingen in volkstellingen: welke perioden uit het bevolkingsregister, hun leeftijden, beroepen, HISCLASS-klasse en in welke boeken en op welke bladen deze informatie terug te vinden is. Gooije Boonstra is een voorbeeld van een man die in Achter de Gapert woonde, op oudere leeftijd lager geschoold werk verrichtte en in de bedeling terechtkwam. Antonius Spolders had zijn winkel in de Hinthamerstraat en hoorde tot de sociale middenklasse (HISCLASS 4).

Met behulp van HISCLASS zijn alle deelbuurten vergeleken. Kijken we als voorbeeld hiervan naar de beroepen van alle hoofden in de deelbuurten Hinthamerstraat en Achter de Gapert, dan zien we het volgende.

Vergelijken we figuur 6 met figuur 7, dan zien we de kracht van HISCLASS: de hoogste klassen woonde in de meest welvarende deelbuurt, de laagste klassen vooral in de armste deelbuurt (zie p. 19). Dit wordt bevestigd door het aandeel bedeelde (bd) en analfabete hoofden (an). Toch zien we ook dat een deel van de geschoolde vaklieden niet in de Hinthamerstraat woonde, terwijl daartegenover een deel van de laaggeschoolde vaklieden er wél woonde. Dit geldt zelfs voor een bescheiden aantal ongeschoolden. Eenzelfde beeld krijgen we in de drie andere deelbuurten, waar juist de beroepen in klasse 7 en klasse 9 veelvuldig voorkwamen.

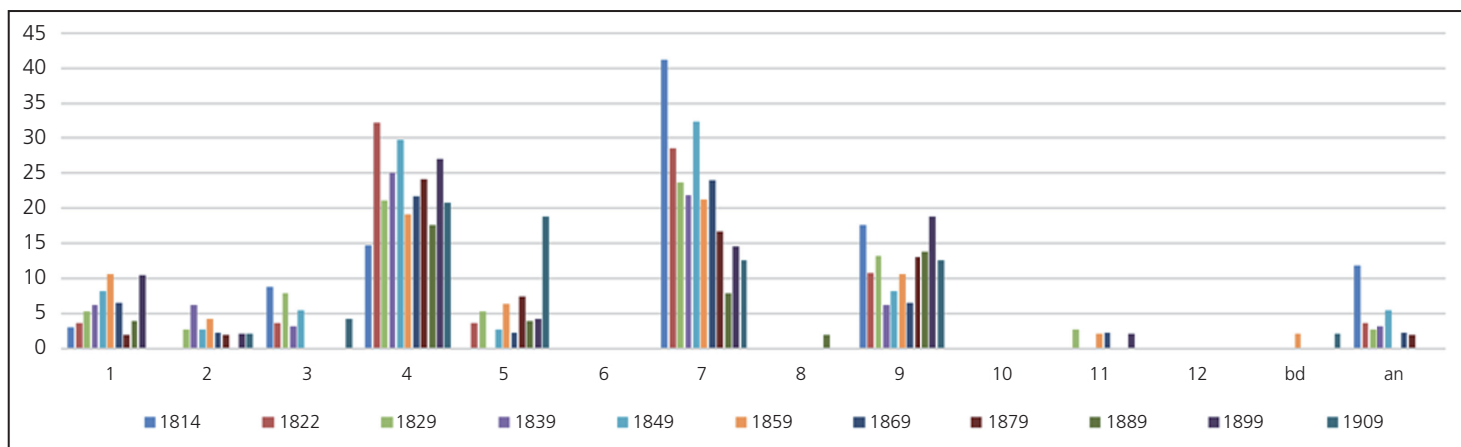
Hieruit trek ik de conclusie dat het beroep of de beroepsopleiding in ieder geval voor geschoolde en laaggeschoolde vaklieden niet met zekerheid de sociale klasse weergeeft, omdat deze gebaseerd is op een opleiding en dus niet meer is dan een startkwalificatie. De volkstellingen maakten geen onderscheid tussen bijvoorbeeld een timmerman die volleerd vakman was en een die eerder een permanent knecht was voor zware maar eenvoudige opdrachten, zoals het zagen van planken. Was de eerste zelfstandig aannemer dan gaven de volkstellingen tot het einde van de negentiende eeuw niets anders aan dan 'timmerman'. In figuur 3 zagen we dat tussen 30 en 50% van de hoofden van huishoudens beroepsbeoefenaren waren in de klassen 7 en 9, maar juist voor hen biedt HISCLASS in dit opzicht geen betrouwbaar instrument. Dit verklaart waarom onderzoek naar de effecten van sociale klasse op sterftekansen van bewoners, enkel gebaseerd op HISCLASS, telkens de conclusie opleverde dat die invloed onduidelijk of zelfs gering was.

¹³ Den Bosch gevelwanden 1:100 (1974), Gemeentewerken.

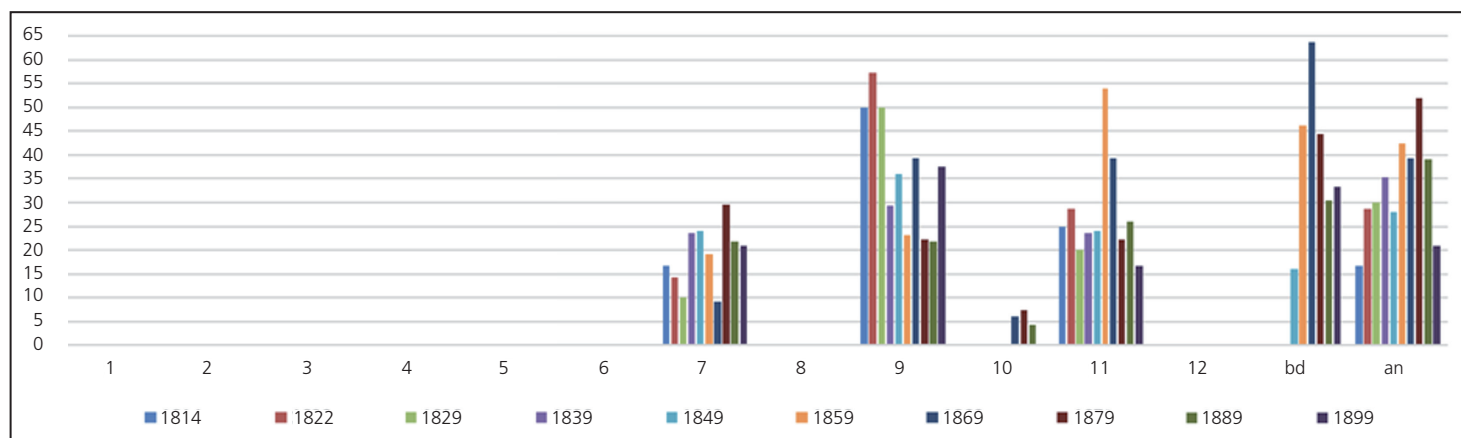
¹⁴ Sliphorst 2019.

pers id	Voornaam	Naam	Geb.datum	Bev Reg periode	z_bevolking	HISCLASS_	leeftijd	burgerlijke	Boek	Blad
1212	Gooije	Boonstra	7-10-1819	1860-1869	schipper	7	40	H	153-D14	174
1212	Gooije	Boonstra	7-10-1819	1870-1879	arbeider	11	50	H	197-C12	183
1212	Gooije	Boonstra	7-10-1819	1880-1889	leidekker	9	60	H	197-C12	183
1212	Gooije	Boonstra	7-10-1819	1890-1899	zonder		70	H	235-D1	160
1212	Gooije	Boonstra	7-10-1819	1900-1909	zonder		80	H	277-D1	177
1835	Antonius Franciscus Hubertus	Spolders	29-4-1805	1840-1849	grutter	4	35	H	109-C	51-1
1835	Antonius Franciscus Hubertus	Spolders	29-4-1805	1850-1859	grutter	4	45	H	120-C5	226
1835	Antonius Franciscus Hubertus	Spolders	29-4-1805	1860-1869	grutter	4	55	H	153-D14	118
1835	Antonius Franciscus Hubertus	Spolders	29-4-1805	1870-1879	grutter	4	65	H	197-C12	114
1835	Antonius Franciscus Hubertus	Spolders	29-4-1805	1880-1889	grutter	4	75	H	197-C12	114

Tabel 1. Twee hoofden van huishoudens: Gooije Boonstra in Achter de Gapert en Antonius F. Spolders in de Hinthamerstraat.

Figuur 6. De HISCLASS-klasseringen van alle hoofden van de huishoudens in de deelbuurt Hinthamerstraat, vanaf de volkstelling van 1814 tot en met die van 1909. Aangevuld het aandeel analfabete en bedeelde hoofden.

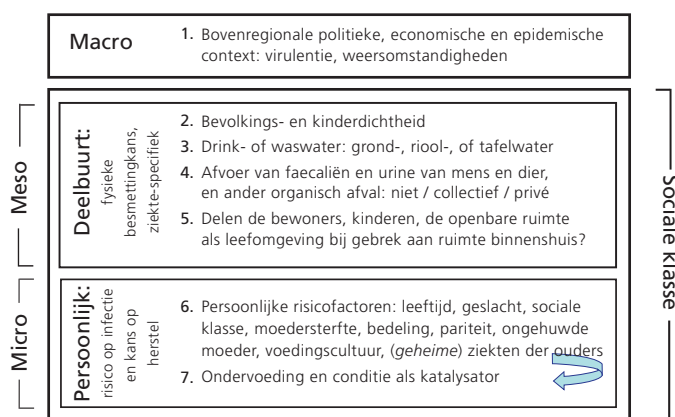
Figuur 7. De HISCLASS-klasseringen van alle hoofden van de huishoudens in Achter de Gapert, 1814 tot en met 1899. Aangevuld met het aandeel analfabete en bedeelde hoofden.

De effecten van sociale en fysieke omstandigheden

De Egyptische arts en historicus Abdel Omran beschreef in zijn these dat de algemene oorzaken voor sterfte in het verleden totaal anders lagen dan tegenwoordig.¹⁵ De laatste honderd jaar leven we volgens Omran in de periode van de 'ouderdomsziekten en door de mens gemaakte ziekten'. Tot ongeveer 1880 was volgens hem sprake van een periode van 'high pestilence and famine' in het Westen, waarin mede door ondervoeding en epidemische uitbraken geregeld grote aantallen personen binnen korte tijd het leven lieten. Tussen ± 1880 en ± 1930 plaatste hij een overgangperiode van afnemende epidemische sterfte.¹⁶ Deze these wordt in de historische demografie inmiddels algemeen aanvaard.

De factoren die in de onderzoeksperiode de kans op epidemische sterfte bepaalden zijn samengevat in figuur 8.

Op het macroniveau zien we dat ziekten in een groter gebied rondwaren met altijd de toevalsfactor dat de ene regio wel en de andere niet getroffen wordt, precies zoals dat ook op het persoonlijk microniveau gaat. De factoren

Figuur 8. Risicofactoren die de kans op en de ernst van epidemieën bepaalden.

op het mesoniveau van de deelbuurt, in geval van besmetting, zijn op de eerste plaats te verbinden met fysieke factoren. Verspreidt een ziekte zich door besmet drinkwater, of loopt een besmetting via de ademhalingsorganen waardoor isolatie noodzakelijk is en juist bevolkingsdichtheid een groot gevaar oplevert? In het derde deel van het schema zien we de diverse persoonlijke risicofactoren. Het onderzoek moet daarom aantonen dat ook de stapeling van risico's per deelbuurt uiteenliep en afhankelijk was van de sociale klasse van de bewoners. Hoe armer de

¹⁵ Omran 1971.

¹⁶ Deze dateringen gelden voor het rijke Westen.

deelbuurt hoe meer sociale problemen, hoe groter de kans op besmetting en hoe hoger de sterfte. In de vergelijking tussen de deelbuurten zijn onder andere de invloeden op een rij gezet: bedeling, moedersterfte, ongehuwd moederschap en pariteit, het aantal kinderen per moeder. Wat dat laatste betreft blijken de sterfterisico's voor zowel moeders als hun kinderen onder andere hoger te worden naarmate het aantal geboorten toeneemt en het lichaam van de moeder na zwangerschap niet volledig kan herstellen.

We zien in tabel 2 dat binnen het bouwblok 1.299 kinderen stierven. Bij al deze kinderen werd vastgesteld wat de aanwijsbare sociale risico's waren. Er worden acht factoren genoemd, waarbij we per factor zien voor welk deel van de kinderen dit speelde. De rechter kolom toont dat voor 90,8% van de kinderen in Achter de Gapert een of meer van deze factoren van toepassing was. Ter vergelijking: voor het gehele bouwblok gaat het om 71,9%. Dit betekent dat het met de deelbuurtmethode mogelijk is om voor een periode waarin de doodsoorzaak maar van een klein deel van de kinderen bekend was, toch te achterhalen wat voor een groot deel van de kinderen de bijzondere sociale risico's waren.

Een bijzondere bron: het Gasthuisregister

In het Groot Ziekengasthuis werden patiëntenregisters bijgehouden waarin meestal ook doodsoorzaken genoemd werden. Kinderen werden principieel niet opgenomen, behalve bij de epidemieën van cholera en pokken.

We zien in de tabel onder andere dat er bij negen epidemieën in het steegje Achter de Gapert zeven keer mensen besmet raakten, tegen drie of vier keer in andere deelbuurten. In dit overzicht neemt de Hinthamerstraat een aparte plaats in, omdat deze bewoners er de voorkeur aan gaven om hun zieken in eigen huis te isoleren. Binnen het bouwblok hadden zij daar ook als enigen gelegenheid toe. Voor berekening van herstelpercentages zijn dit te kleine aantallen, maar de verschillen zijn niettemin duidelijk: hoe armer de bewoners van een deelbuurt, hoe groter de kans dat infectieziekten niet buiten te sluiten waren.

HISCLASS en deelbuurt als methoden vergeleken

Ten slotte kijken we naar een tabel waarin de sterfte van kinderen verdeeld is naar deelbuurten en naar HISCLASS-classes.

	overleden	moeder verlost sterfte	moeder verlostkundige sterfte	meerlingen	meerlingen	pariteitsrisico 2 t/m 5	pariteitsrisico 2 t/m 5	high risk moeder	high risk moeder	moeder overl <5	moeder overl <5	vader overl <5	vader overl <5	buitenechtelijk kind	buitenechtelijk kind	bedeelde ouders	bedeelde ouders, 1844-1903	sociale complicaties	totaal van alle sociale risicofactoren
	n	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Achter de Gapert	250	21	8,4	9	3,6	82	32,8	111	44,4	22	8,8	13	5,2	39	15,6	103	49,5	227	90,8
Hinthamerstraat	136	10	7,4	7	5,1	35	25,7	25	18,4	8	5,9	8	5,9	5	3,7	3	1,3	84	61,8
Louwsche Poort	395	22	5,6	29	7,3	108	27,3	113	28,6	32	8,1	28	7,1	20	5,1	48	17,5	278	70,4
Schilderstraat	279	23	8,2	13	4,7	62	22,2	67	24,0	26	9,3	14	5,0	28	10,0	20	9,9	181	64,9
Zusters van Orthenpoort	239	25	10,5	6	2,5	68	28,5	78	32,6	20	8,4	13	5,4	11	4,6	24	15,4	164	68,6
Bouwblok 5.3	1.299	101	7,8	64,0	4,9	355	27,3	394	30,3	108	8,3	76	5,9	103	7,9	198	18,0	934	71,9

Tabel 2. Cumulatief overzicht van risicofactoren, bekend bij alle overleden kinderen tot tien jaar, per deelbuurt, 1814-1903.

	Achter de Gapert			Hinhamerstraat			Louwsche Poort			Schilderstraat			Zusters van Orthenpoort			Bouwblok 5.3		
	overl	her	%	overl	her	%	overl	her	%	overl	her	%	overl	her	%	overl	her	%
cholera																		
1832	0	0		0	0		0	0		0	0		3	0	0,0	3	0	0,0
1833	4	0	0,0	0	0		7	0	0,0	0	0		0	0		11	0	0,0
1849	10	4	28,6	0	0		2	0	0,0	0	0		0	1	100	12	5	29,4
1853	2	0	0,0	0	0		0	1	100	1	1	50,0	0	0		3	2	40,0
1866	9	4	30,8	0	0		2	1	33,3	2	0	0,0	3	2	40,0	16	7	30,4
1867	0	0		1	0	0,0	0	0		1	0	0,0	0	0		2	0	0,0
pokken																		
1871	9	9	50,0	0	0		3	0	0,0	2	0	0,0	0	1	100	14	10	41,7
1872	2	0	0,0	0	0		0	0		0	0		0	0		2	0	0,0
1895	1	0	0,0	0	0		0	1	100	0	0		2	3	60,0	3	4	57,1
	37	17	31,5	1	0	0,0	14	3	17,6	6	1	14,3	8	7	46,7	66	28	29,8

Tabel 3. Aantallen overleden en herstelde slachtoffers van cholera en pokken per deelbuurt, 1814-1903.

	HISCLASS	geb	overl	levenl	per	neo	exog	1-5	5-10	tot
Achter de Gapert	1+2	2	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	3+4	38	9	10,5	2,6	0,0	0,0	10,5	0,0	23,7
	5+6+7+8	72	30	4,2	1,4	1,4	12,5	18,1	4,2	41,7
	9+10+11	211	100	8,5	1,4	2,8	15,6	17,5	1,4	47,4
	totaal	323	139	7,7	1,5	2,2	13,0	16,7	1,9	43,0
Hinthamerstraat	1+2	57	14	5,3	3,5	3,5	8,8	3,5	0,0	24,6
	3+4	115	24	5,2	0,9	0,9	7,8	5,2	0,9	20,9
	5+6+7+8	153	39	7,8	1,3	3,9	6,5	5,9	0,0	25,5
	9+10+11	107	24	4,7	2,8	1,9	6,5	3,7	2,8	22,4
	totaal	432	101	6,0	1,9	2,5	7,2	4,9	0,9	23,4
Louwsche Poort	1+2	0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	3+4	21	4	0,0	0,0	0,0	9,5	4,8	4,8	19,0
	5+6+7+8	316	123	3,8	3,5	5,1	18,4	7,3	0,9	38,9
	9+10+11	411	156	6,3	2,4	2,2	15,8	10,5	0,7	38,0
	totaal	748	283	5,1	2,8	3,3	16,7	9,0	0,9	37,8
Schilderstraat	1+2	3	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	3+4	56	14	7,1	0,0	3,6	10,7	3,6	0,0	25,0
	5+6+7+8	259	85	3,9	1,9	1,5	13,9	10,8	0,8	32,8
	9+10+11	253	98	6,3	0,8	5,1	19,4	7,1	0,0	38,7
	totaal	571	197	5,3	1,2	3,3	15,9	8,4	0,4	34,5
Zusters van Orthenpoort	1+2	1	1	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
	3+4	15	5	0,0	6,7	0,0	13,3	13,3	0,0	33,3
	5+6+7+8	233	94	6,9	1,7	4,7	12,4	12,0	2,6	40,3
	9+10+11	222	68	4,5	2,3	2,3	11,3	8,6	1,8	30,6
	totaal	471	168	5,5	2,1	3,4	12,1	10,4	2,1	35,7
Bouwblok 5.3	1+2	63	15	4,8	3,2	3,2	9,5	3,2	0,0	23,8
	3+4	245	56	5,7	1,2	1,2	7,8	6,1	0,8	22,9
	5+6+7+8	1.033	371	5,1	2,2	3,7	13,7	9,8	1,4	35,9
	9+10+11	1.204	446	6,2	1,9	2,9	14,9	10,0	1,1	37,0
	totaal	2.545	888	5,7	2,0	3,1	13,6	9,4	1,1	34,9

Tabel 4. Kinderen die binnen dezelfde deelbuurt overleden waarin ze geboren waren. Per deelbuurt en gecombineerde HISCLASS-klassen, 1814-1903.

Kijken we alleen naar de laatste kolom, dan zien we dat de sterftekansen van kinderen bepaald werden door de deelbuurt waarin ze leefden. Van de kinderen in het bouwblok stierf gemiddeld 34,9% voor het tiende levensjaar. In de deelbuurten Louwsche Poort, Schilderstraat en Zusters van Orthenpoort lag het sterfteaandeel tussen de 34,5% en 37,8%. In Achter de Gapert op 43% en in de Hinthamerstraat 23,4%. Dat zijn significante verschillen. De HISCLASS-klassering van de gezinshoofden bevestigt de verbonden-levensloop-hypothese van de samenhang tussen huishoudens. Zo zijn bijvoorbeeld de overlevingskansen van klassen 9 + 10 + 11 in de Hinthamerstraat met 22,4% vrijwel net zo groot als de 23,4% van de totale deelbuurt. Ter vergelijking: in de Louwsche Poort lag het percentage voor klassen 9 + 10 + 11 op 38,0%, met een totaal gemiddelde van 37,8%.

Conclusie

Mijn conclusie is dat de methode van de persoonlijke levenslopen een helder overzicht kan laten zien van de ontwikkelingslijnen in Nederland, maar ook kan aantonen

in welk opzicht bijvoorbeeld de geboortecijfers of levensverwachting in een regio afwijken. Daar staat tegenover dat we de verklaring voor dergelijke regionale bijzonderheden pas kunnen geven als we de plaatselijke omstandigheden kunnen vergelijken. De hier beschreven methode van verbonden levenslopen levert hiervoor de 'missing link', de ontbrekende schakel.

De verbonden levenslopen bevestigen dat sociale ongelijkheid namelijk niet iets is wat één persoon of één huishouden aangaat, maar complete 'deelbuurten' of clusters/netwerken van mensen die samen elkaars succes of tegenslag delen. Dat deelbuurten verschillende niveaus van succes kenden zien we terug in tabel 4, precies zoals we die herkennen bij de verschillende netwerken in de samenleving waarin wij zelf leven.

Extra kansen voor de historische demografie

Als aanvulling op de onderzoeksmethode van de individuele levenslopen zou het wenselijk zijn om, verspreid over Nederland, stad en platteland, de verbonden levenslopen van meerdere leefgemeenschappen te onderzoeken. Bij voorkeur ook in de periode vóór 1812, zelfs tot in de achttiende of zeventiende eeuw. Het onderzoek kan overal herhaald worden waar naast de algemene bevolkingsregistratie in volkstellingen/bevolkingsregisters en

registers van de burgerlijke stand dan wel doop-, trouw- en begraafboeken (DTB), liefst ook bedelings-, lotelingen-, en patiëntenregisters bewaard gebleven zijn.

De auteur werkt op dit moment aan de opbouw van een dergelijk bevolkingsbestand van de vier Veldhovense kerkdorpen Zeelst, Oerle, Veldhoven en Meerveldhoven 1650-1921, gebaseerd op vergelijkbare bronnen en sterk ondersteund door de grote genealogische bestanden van Ad van Run en Tiny Leijten.¹⁷

¹⁷ Ad van Run maakte een genealogisch bestand waarin levenslopen van meer dan 230.000 bewoners van de regio rondom zijn eigen huis in Meerveldhoven vanaf de oudste doop-, trouw- en begraafboeken (DTB), zelfs gecombineerd met notariële akten. Na zijn overlijden werd zijn bestand geschonken aan Erfgoedvereniging Veldhoven. Tiny Leijten maakte een genealogisch bestand met meer dan 13.000 bewoners van het kerkdorp Oerle, eveneens vanaf de oudste DTB's.

Deze foto is omstreeks 1905 genomen in de Louwsche Poort. Links het adres D26dd, rechts D25e. De man rechts draagt in beide handen schoenen en is daarom waarschijnlijk de schoenmaker Willem van der Kallen (41), die twee deuren verder woonde en zijn hele leven in dit straatje geleefd en gewerkt heeft. De vrouw links staat met een baby op de arm voor haar huis, een kind van een jaar of vier houdt haar schort vast. Zij zou de 26-jarige Johanna van Griensven kunnen zijn, die zich samen met haar man Adrianus de Groot kort voor 1900 als jonggetrouwd stel vanuit Rosmalen in de stad vestigde (collectie auteur).

Dr. Ton Sliphorst, geboren 1954 in 's-Hertogenbosch, volgde aldaar de HBS-B aan het Sint-Janslyceum, en studeerde geschiedenis MO-B aan de RK Leergangen in Tilburg. Van 1976 tot 2019 was hij docent geschiedenis en directeur (T)VWO aan het Anton van Duinkerkencollege in Veldhoven (inmiddels Sondervick College). In 2020 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Archieven

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, digitale indexen, gemaakt door vrijwilligers onder leiding van Gerrit Verbeek:

Index op de doopboeken

Index op de begraafboeken

Index op de ondertrouwboeken

Index op de geboorteakten 1811-1963

Index op de huwelijksakten

Index op de overlijdensakten

Index op de volkstellings- en bevolkingsregisters van 1814, 1822, 1829, 1839, 1849, 1859, 1869, 1879, 1889, 1899 en 1909

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0002, Stads- en gemeentebestuur 's-Hertogenbosch, 1801-1971, inv.nr. 1811, agendanr. 3506.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0024, Registers van de Burgerlijke Stand van 's-Hertogenbosch, 1811-1932.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0028, Bevolkingsregisters van 's-Hertogenbosch 1811-1936.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0072, Notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch (1517-) 1538-1915.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0086, Stichting Rogier van Heeze.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 0309, Archief van de Godshuizen, inv.nr. 331-359, Patiëntgegevens Groot Ziekengasthuis 1811-1910; inv.nrs. 576-577, Signalementen van Bedeelden 1841-1910.

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archiefnummer 419, Bouw- en Woningtoezicht 's-Hertogenbosch, inv.nrs. 1-3, nrs. 30, 36, 22 april 1907.

Literatuur

DRUNEN, A. VAN, 2006: *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle: Waanders uitgeverij).

JANSSENS, A. EN B. PELZER, 2012: 'Did factory girls make bad mothers? Women's labor market experience, motherhood, and children's mortality risks in the past', *Biodemography and social biology*, 58:2, 133-148.

ENGELLEN, TH., 2009: *Van 2 naar 16 miljoen mensen, demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam: uitgeverij Boom).

JANSSENS, A. EN B. PELZER, 2014: 'Lovely little Angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1860-1900', in: *Historical social research*, 39, 19-47.

KOK, J., 2007: 'Principles and prospects of the life course paradigm', in: *Annales de Démographie Historique*, 56 (1), 203-230.

KUIJPER, A.H., 1892: 'Enquête naar den toestand der Arbeiderswoningen in de provinciën Limburg en Oostelijk Noord-Brabant, ingesteld door den Geneeskundigen Raad voor Limburg en Oostelijk Noord-Brabant' ('s-Hertogenbosch: Stoomsnelpersdrukkerij C.N. Teulings).

LEEUWEN, M.H.D. VAN EN I. MAAS, 2011: *HISCLASS, a historical international social class scheme* (Leuven: Leuven University Press).

MANDEMAKERS, C.A., 2008: *De database van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)*.

MANDEMAKERS K. EN J. KOK, 2020: 'Dutch Lives. The Historical Sample of the Netherlands (1987-): Development and Research', in: *Historical Life Course Studies*, volume 9.

OMRAN, A.R., 1971: 'The epidemiologic transition. A theory of the epidemiology of population change', in: *The Millbank Memorial Fund Quarterly*, 49.

POPPEL, F. VAN, JONKER, M. EN K. MANDEMAKERS, 2005: 'Differential infant and child mortality in three Dutch regions, 1812-1909', *Economic History Review*, 58 (2), 272-309.

SLIPHORST, A.J.M., 2019: *Verbonden levenslopen, sociale ongelijkheid en kindersterfte binnen Bossche deelbuurten, 1814-1903*.

Hoe de Heusdenaren huishielden in 's-Hertogenbosch

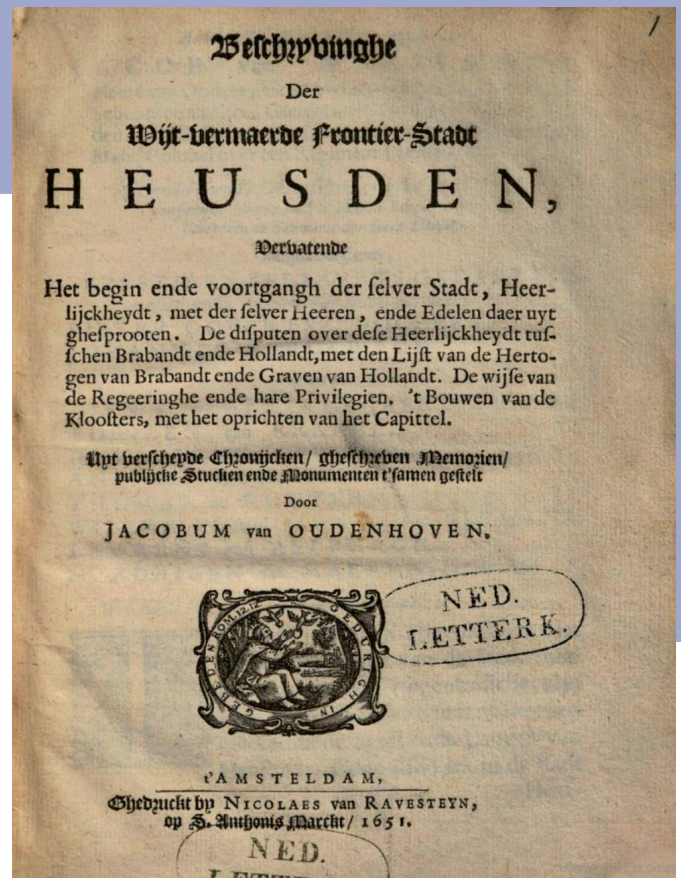
De vroegste geschiedenis van de stad in de kroniek van Simon Pelgrom

Hildo van Engen

Volgens een oude overlevering werd de groei van 's-Hertogenbosch in de twaalfde eeuw door de inwoners van Heusden als een bedreiging ervaren. Om de opkomst te beletten van een nieuwe concurrent op het gebied van handel en economie trokken de Heusdenaren tot tweemaal toe op naar de jonge nederzetting om deze te verwoesten. Wat is de herkomst van dit verhaal? En in hoeverre is het geloofwaardig?

Tot op de dag van vandaag is het verhaal over het twaalfde-eeuwse optreden van de Heusdenaren vooral verankerd in het collectieve geheugen van de inwoners van Heusden. Dat is met name te danken aan Jacobus van Oudenhoven (1600/01-1690), die in 1651 met zijn *Beschryvinghe der wijt-vermaerde frontier-stadt Heusden* in een belangrijke en nog altijd relevante bijdrage leverde aan de geschiedschrijving van het vestingstadje aan de Maas. In dit boek deelt Van Oudenhoven kort mee dat de Heusdenaren 'omtrent den jare 1184' tot tweemaal toe de eerste huizen 'verdestrueerden' die waren gebouwd ter plaatse van de latere stad 's-Hertogenbosch.¹

Het verhaal komt ook aan bod in het werk van Van Oudenhovens tijdgenoot Theodorus Groen (1599-1654). Hij was afkomstig uit Heusden en ging na een studie theologie werken als predikant in Vlijmen en vanaf 1640 in Maastricht. In reactie op het werk van Van Oudenhoven – dat volgens Groen voor verbetering en aanvulling vatbaar was – schreef hij een geschiedenis van de stad en het Land van Heusden. Het werk van Groen zou pas in de twintigste eeuw in druk verschijnen. Iets gedetailleerder dan Van Oudenhoven vermeldt Groen de twaalfde-eeuwse plundertochten van de Heusdenaren. Groen dateert de eerste expeditie in 1171, de tweede in 1184, en hij voegt hieraan nog toe dat bij de aanval van 1171 ook de heer van Heusden betrokken was, en dat de drossaard van

Jacob van Oudenhoven, *Beschrijving van Heusden* (1651), titelblad (Google Books, publiek domein).

Brabant zou hebben gereageerd met een – tevergeefs gebleven – poging om Heusden te veroveren.²

'Broodnijd en burenruzie'

Het is onduidelijk waarop Groen zijn beweringen over de gebeurtenissen in 1171 baseerde. De kans is daarom groot dat het om verdichtsels gaat. In de Heusdense historiografie moet de herkomst van het verhaal over de aanvallen op 's-Hertogenbosch dan ook worden gezocht in de stadsbeschrijving van Jacobus van Oudenhoven uit 1651. Maar Van Oudenhoven verwijst in dat werk naar een andere publicatie: de door hem zelf geschreven, in 1649 verschenen *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 's-Hertogen-Bossche*. Daarin neemt het optreden van de Heusdenaren in de twaalfde eeuw een veel prominentere plaats in dan in zijn boek uit 1651. In een uitvoerige uiteenzetting over het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van 's-Hertogenbosch verhaalt Van Oudenhoven

¹ Van Oudenhoven 1651, 51. In de uitgebreide, meestal geraadpleegde editie uit 1743 komt dezelfde passage voor op p. 189-190.

² Groen z.j., p. 142, vgl. p. 40. Kennelijk op basis van Groen keren de jaartallen 1171 en 1184 terug in een twintigste-eeuwse publicatie over Heusden: De Munck 1970, 15.

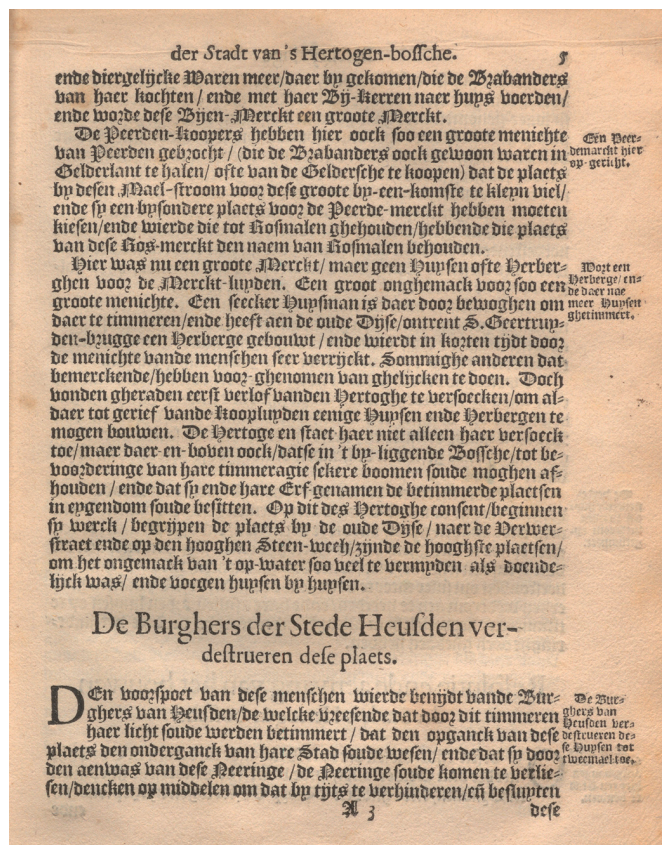

Van Oudenhoven, Beschrijving van 's-Hertogenbosch, 1649, titelblad (Erfgoed 's-Hertogenbosch, H 56).

hoe de wording en de eerste bloei van de stad de jaloezie wekte van de inwoners van Heusden, die vreesden dat de opkomst van de nieuwe nederzetting hun eigen positie zou gaan bedreigen en het handelsverkeer in hun eigen plaats in gevaar zou brengen. Daarop besloot men in Heusden om 'dese nieuwe huysen af te werpen ende dese nieuwe inwoonders te verdrijven'. In eerste instantie vernietigden de Heusdenaren daadwerkelijk de huizen, maar dat maakte geen einde aan de handelsactiviteiten. Nadat de huizen waren herbouwd, besloten de inwoners van Heusden tot een tweede inval en werden de Bosschenaren nogmaals 'verdestreueert ende volkomentlijk geruyneert'. Daarop zagen zij geen andere mogelijkheid dan de hulp in te roepen van de hertog van Brabant, die 'eenen scherpen brief' naar Heusden verzond met 'sware dreyghementen' in het geval het gebeurde zich nog eens zou herhalen.³

Vrij recent kreeg het verhaal over de twaalfde-eeuwse Heusdense aanvallen op het jonge 's-Hertogenbosch ruime aandacht in het standaardwerk van P.Th.J. Kuijer over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch tot 1629. Kuijer duidt het verhaal niet als een onderdeel van een bredere politieke ontwikkeling, maar plaatst het onder de noemer van meer incidentele 'broodnijd en burenruzie'.⁴

3 Van Oudenhoven 1649, 5-6. Op dit werk baseerde C.W. Pape in de negentiende eeuw zijn weergave van het verhaal: Pape 1824, 49-50.
4 Kuijer 2000, 41-42.

Op p. 5 van Van Oudenhoven (1649) staat de tussenkop: 'De Burghers der Stede Heusden verdestrueren dese plaets' (Erfgoed 's-Hertogenbosch, H 56).

Jacobus van Oudenhoven

Voor de overlevering van dit verhaal is Van Oudenhoven dus een belangrijke schakel, zowel in de Heusdense als de Bossche historiografische traditie. Wie was deze veelschrijver? Jacobus van Oudenhoven kwam in 1600 of 1601 ter wereld in het Brabantse Vessel. Al op jonge leeftijd trad hij in als monnik in het Bossche klooster Baseldonk. Deze gemeenschap was ontstaan in 1195, toen een groep klui-zenaars onder leiding van een zekere Winand van Basel zich vestigde nabij 's-Hertogenbosch. Een halve eeuw later, in 1244 of 1245, sloten zij zich aan bij de orde van de Wilhelmiëten. Hun klooster kreeg de naam Porta Coeli of Hemelpoort, maar werd doorgaans – naar de naam van de stichter – aangeduid als Baseldonk. Tot op de dag van vandaag herinnert de naam van een woonwijk aan de locatie van het vroegere klooster, dat bijna even oud is als de stad 's-Hertogenbosch zelf.⁵

Het verblijf van Van Oudenhoven in het klooster Baseldonk was van korte duur. Al na enkele jaren, in 1620, trad hij uit. Hij koos voor het protestantisme en begon een studie theologie in Leiden. Daar raakte hij geboeid door de geleerden die er historische vakken doceerden. Na afronding van zijn studie in 1625 vond Van Oudenhoven onderdak in het huis van de Heusdense predikant

5 Heijting 1980, 221-254.

Zeventiende-eeuws gezicht op de stad Heusden. Olieverf op doek, Monogrammist FK (Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-2306).

Gijsbertus Voetius. Hij bleef er een jaar, tot hij in 1626 werd benoemd als predikant van de gecombineerde gemeente Aalburg en Heesbeen. Weer vijf jaar later verliet Van Oudenhoven de regio toen hij werd beroepen als predikant in Nieuw-Lekkerland in de Alblasserwaard.

Heel bewust lijkt Jacobus van Oudenhoven te hebben gekozen voor een baan in een kleine, rustige gemeente, zodat hij zich zoveel mogelijk kon wijden aan de studie en de geschiedschrijving. Enkele malen weerstond hij de druk die op hem werd uitgeoefend om een rol te gaan vervullen in de protestantisering van Brabant. Na zijn emeritaat verhuisde Van Oudenhoven in 1670 naar Haarlem, waar hij tot aan zijn overlijden in 1690 is blijven wonen.

Het kortstondige verblijf in het klooster Baseldonk had voor Van Oudenhoven twee positieve gevolgen, stelde zijn biograaf Lucas van Dijck al eens vast. Hij hield er vanaf 1635 voor de rest van zijn lange leven een riant uitkering uit het goederenbezit van het inmiddels opgeheven klooster aan over, én hij profiteerde van de kennis en inspiratie die hij had opgedaan in de kloosterbibliotheek. Daar was hij onder meer in aanraking gekomen met de historische geschriften van de geleerde prior Simon Pelgrom.⁶ Het is heel goed mogelijk dat Van Oudenhoven juist in dat materiaal het verhaal aantrof over de twaalfde-eeuwse burenruzie.

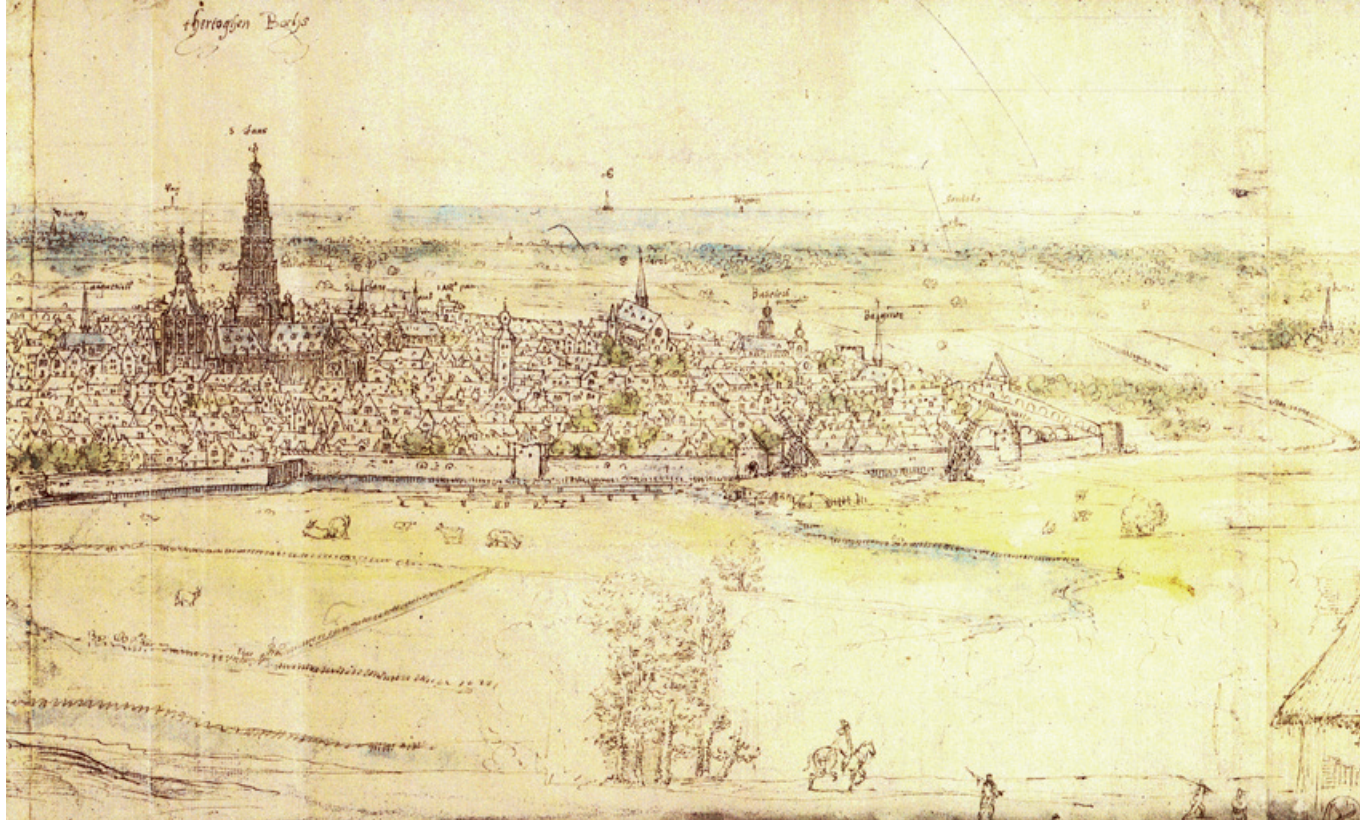
⁶ Van Dijck 1969, 335-350.

Laatmiddeleeuwse Bossche kronieken

In de zestiende eeuw zijn er in 's-Hertogenbosch diverse kronieken geschreven waarin de geschiedenis van de stad centraal staat. De vroegste Bossche geschiedschrijver is stadssecretaris Peter van Os, die in de jaren 1513-1515 begon aan een kroniek waarin het draait om de geschiedenis van het hertogdom en de hertogen van Brabant en die van de stad 's-Hertogenbosch.⁷ Voor het ontstaan van de stad toonde Van Os nauwelijks belangstelling; ook het verhaal over de vijandige aanvallen van de Heusdenaren komt in zijn tekst niet voor.

Een volgende geschiedschrijver is Simon Pelgrom (1507-1572), de hierboven al genoemde prior van Baseldonk die ook wel bekendstaat onder zijn gelatiniseerde naam Pelegromius. Hij was een telg uit een vooraanstaande Bossche familie waarvan verschillende leden betrokken waren bij het stadsbestuur. In zijn geboortestad bezocht hij de Latijnse school waar hij les kreeg van de humanist Georgius Macropedius, die er Latijn, Grieks en Hebreeuws doceerde. Nadien werd Simon monnik in Baseldonk. Hij werd in 1539 tot prior gekozen, wat hij bleef tot aan zijn overlijden in 1572. Ondanks Pelgroms kundige leiding was het voor Baseldonk een turbulente periode. In 1542 moest het klooster op last van het stadsbestuur worden afgebroken, omdat Gelderse troepen onder aanvoering van Maarten van Rossum de omgeving onveilig maakten. Uit angst voor een belegering liet het stadsbestuur van

⁷ Van Lith-Droogleevers Fortuijn e.a. 1997.

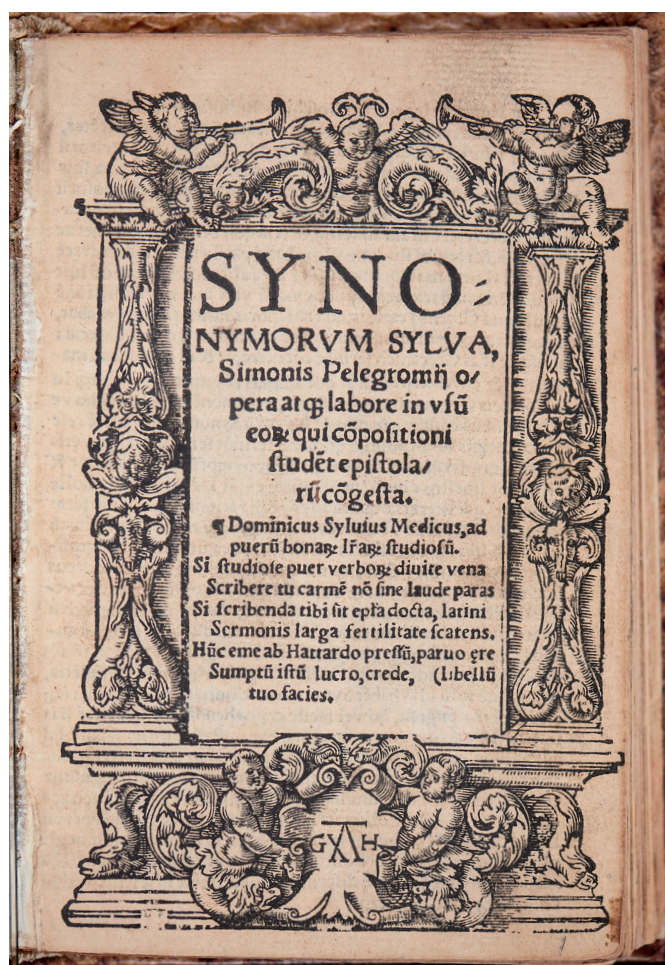

Detail uit het stadspanorama van Anton van den Wyngaerde, ca. 1558, pen in bruine inkt en waterverf op zwart krijt. Rechts van de Sint-Jacobskerk de gebouwen van het Wilhelmiatenklooster, aangeduid als 'Baselers' (Ashmolean Museum, University of Oxford, WA.Suth.L.4.45).

's-Hertogenbosch alle gebouwen in de nabijheid van de vestingwerken uit voorzorg verwijderen, waaronder het klooster van de Wilhelmiaten. Na een tijdelijk verblijf bij de broeders van het gemene leven kregen Simon Pelgrom en zijn broeders in 1543 de beschikking over een nieuw klooster op de Windmolenberg, nabij de Sint-Jacobskerk en het Bethaniëklooster. Ook daar had men te maken met invloeden van buiten, zoals bleek in 1566 toen het nieuwe klooster Baseldonk hard geraakt werd door de beeldenstorm.⁸

Simon Pelgrom geniet ook bekendheid als auteur van enkele geschriften. In 1537 publiceerde hij een Latijns schoolwoordenboek genaamd *Synonymorum Sylva*. Dat werk zou enkele keren worden herdrukt. Zoals al werd vermeld is Pelgrom ook de auteur van een korte kroniek over de oorsprong van 's-Hertogenbosch. Dit werkje verscheen in 1540 en kreeg naar verluidt de titel *Descriptio originis urbis Sylvaeducensis*.⁹

Jammer genoeg is de oorspronkelijke, gedrukte (?) Latijnse tekst van dit werk niet bewaard gebleven.¹⁰ De stadskroniek van Simon Pelgrom is uitsluitend overgeleverd in

Titelblad van door Simon Pelgrom uitgegeven Nederlands-Latijns woordenboek uit 1537 (Brabant-Collectie, Tilburg University, KOD 1537).

⁸ Zie over Simon Pelgrom onder meer: Hermans 1840, 53-61; Van Oudheusden 1991, 61-76, aldaar 67-68; Heijting 1980.

⁹ De Latijnse titel wordt genoemd door de Leuvense hoogleraar Valerius Andreas, die in zijn in 1623 voor het eerst verschenen werk *Bibliotheca Belgica* gegevens opnam over tal van auteurs. Zie Andreas 1643, 812-813.

¹⁰ Wel zijn enkele fragmenten van de oorspronkelijke, Latijnse tekst bekend uit Van Oudenhoven 1670, bijvoorbeeld p. 10-11, 16.

de vorm van een latere vertaling. Die vertaling is te vinden in een gedrukt boekje dat in 1629 werd gepubliceerd door niemand anders dan Jacobus van Oudenhoven. Zijn naam komt daar overigens niet in voor, maar in een later werk uit 1670 merkt Van Oudenhoven op dat hij de vertaler is van de tekst en ook degene die het initiatief nam tot de uitgave. De kroniekttekst wordt voorafgegaan door het opschrift *Oorspronck van 'sHertogen-Bosch, int iaer 1540 int Latyn beschreven door Simon Pelgrom van 'sHertogen-Bosch, prior ende provinciael vande ordre der Guilhelmijnen in syn leven*. Wat erop volgt is een korte beschrijving – in de druk uit 1629 niet meer dan 7,5 bladzijden lang – van het ontstaan en de middeleeuwse stadswording van 's-Hertogenbosch.¹¹

Opmerkelijk is dat Van Oudenhoven de uitgave van zijn vertaling in 1629 verbond met de actualiteit van dat jaar, door op de tekst van Pelgroms kroniekje een beschrijving te laten volgen van de gebeurtenissen tijdens het beleg en de val van 's-Hertogenbosch ('Het voornaemste so inde voorgaenden, als dese laetste belegeringhe voorgevallen', vermeldt het titelblad). Zo kon het gebeuren dat de titelpagina van Pelgroms *Oorspronck* werd voorzien van een portret van prins Frederik Hendrik van Oranje. De belangstelling voor de inname van 's-Hertogenbosch was in binnen- en buitenland kennelijk zo groot dat de *Oorspronck* in 1629 drie verschillende drukken beleefde, en er bovendien in Londen een Engelstalige versie verscheen.¹²

Van weer iets latere datum is een groep kronieken die onderling nauw verwant zijn. Het meest sprekende voorbeeld uit deze groep is waarschijnlijk de 'kroniek van Molius', genoemd naar samensteller Willem Molius (omstreeks 1500-1565). Hij was afkomstig uit een vooraanstaande Bossche familie van korenkopers, werd priester en bracht het ook tot gezworen lid van de Onze Lieve Vrouwe Broederschap. Vermoedelijk tussen 1542 en 1550 schreef hij een in het Latijn gestelde kroniek, en zoals te doen gebruikelijk maakte hij daarbij volop gebruik van het werk van eerdere auteurs. Het origineel van Molius' kroniek is niet bewaard gebleven, maar we kennen zijn werk uit een afschrift dat in 1553 werd gemaakt door Cuperinus, een monnik uit het cisterciënzerklooster Mariëndonk bij Elshout. Omdat hij in de tekst ook een aantal aanpassingen doorvoerde, ontstond als het ware weer een nieuwe kroniek.¹³

11 *Oorspronck* 1629. Van Oudenhovens betrokkenheid blijkt uit Van Oudenhoven 1670, 6-7.

12 Zie over de versies van de druk uit 1629 Hermans, 'Simon Pelgrom', 58-61. De vertaling van de kroniek van Simon Pelgrom is in de negentiende eeuw tweemaal opnieuw uitgegeven: Hermans 1840, 61-76; *Oorspronck* 1884.

13 Hoekx e.a. z.j., 13-19.

In het woordenboek van Pelgrom uit 1537 zit achterin een houtsnede die verwijst naar de stichting van 's-Hertogenbosch (Brabant-Collectie, Tilburg University, KOD 1537).

Zowel bij Simon Pelgrom als in de kroniek van Molius (en eveneens in die van Cuperinus) is het verhaal over de twaalfde-eeuwse agressie van de Heusdenaren jegens 's-Hertogenbosch terug te vinden. Deze gebeurtenis is steeds ingepast in een bredere beschrijving van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad. Ten onrechte wordt in de inleiding tot de recent verschenen editie van Molius' kroniek Simon Pelgroms auteurschap van de *Oorspronck* in twijfel getrokken, onder meer omdat daarin een vermelding van het klooster Baseldonk ontbreekt.¹⁴ Dat is geen overtuigend argument, al was het maar omdat Baseldonk aanvankelijk niet in de stad lag. Er is dan ook geen enkele aanleiding om aan het auteurschap van Pelgrom te morrelen. We kunnen ervan uitgaan dat Simon Pelgrom in 1540 zijn kroniekje schreef, dus al enkele jaren voordat Molius zijn licht op de Bossche stadsgeschiedenis liet schijnen. Molius maakte in zijn uitvoerige kroniek dankbaar gebruik van het werk van Pelgrom, dat hij ongetwijfeld in de originele Latijnse versie tot zijn beschikking had en waaruit hij veel elementen overnam, om ze te voorzien van uitbreidingen en aanvullingen.

14 Hoekx e.a. z.j., 42-43.

Dat geldt zeker ook voor de verwikkelingen rond het optreden van de Heusdenaren. Vergeleken met de weergave bij Simon Pelgrom worden deze gebeurtenissen door Molius veel uitvoeriger en met aanzienlijk meer gevoel voor drama beschreven.¹⁵ Achter die wijdlopiegheid en de dramatiek gaat de hand van Molius schuil, maar het is van belang om nadrukkelijk vast te stellen dat de opzet en structuur van de oorsprongsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch voor het eerst te vinden is in de korte kroniek van Simon Pelgrom. Zijn geschiedenis bevat ook de oudste en meest oorspronkelijke versie van het verhaal over de twaalfde-eeuwse aanvallen op 's-Hertogenbosch. Voor zijn bijdrage aan de historiografie van 's-Hertogenbosch verdient Pelgrom meer waardering dan hij tot nog toe gekregen heeft.

Stadsgeschiedenis in de Oorspronck

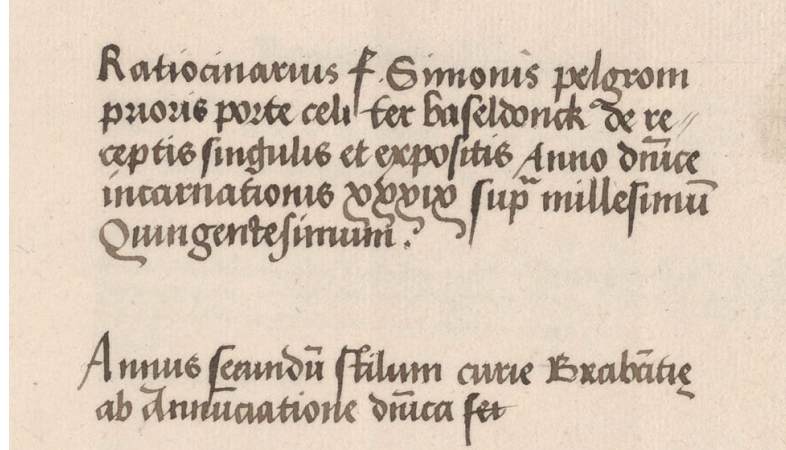
Er is dan ook alle reden om eens nader te kijken naar Simon Pelgroms weergave van de Bossche stadsgeschiedenis. In de druk uit 1629 is min of meer sprake van één doorlopende tekst die alleen verdeeld is in alinea's, niet in afzonderlijke hoofdstukken of rubrieken. Pelgrom begint zijn beschrijving met een uitleg over het ontstaan van de stad in een bos dat de Brabantse hertog gebruikte voor de jacht. Dit is uiteraard het bos waaraan de latere stad haar naam te danken heeft. De hertog bouwde hier een jachthut, die in de zestiende eeuw nog te herkennen zou zijn in het aan de Markt gelegen pand 'het Hase-wijnt'. De kroniek gaat vrij uitvoerig in op een conflict over de jacht met de graaf van Megen, wat aanleiding was om rond de hertogelijke jachthut een gracht aan te leggen.¹⁶

Simon Pelgrom beschrijft hoe er op deze plek een regionale handelsmarkt ontstond, mede door de aanwezigheid van een waterloop. Dagelijks kwamen er velen 'om haer ghecochte goederen daer te ontfanghen'. Bijzondere aandacht heeft Pelgrom hier voor de lieden uit de Kempen en de Peel die gewoon waren hun bijenvolken naar Gelderland te brengen, omdat het daar vanwege 'een seer soete ende ghetemperde locht' en de juiste vegetatie voor deze insecten ideaal zou zijn geweest. Misschien is dit verhaal een knipoog van de auteur naar de familienaam Pelgrom de Bye die destijds in 's-Hertogenbosch voorkwam. Dit geslacht voerde een bij in het familiewapen. Hoe het ook zij, meer en meer handelaren troffen elkaar op deze gunstige plek in het hertogelijke bos, waar al snel de eerste herberg en een groeiend aantal huizen verrezen. 'Dit zijn dan de eerste gheluckighe beginselen gheweest van de toecomende stadt', zo stelt Pelgrom tevreden vast.¹⁷

¹⁵ Hoekx e.a. z.j., 78-83.

¹⁶ Oorspronck 1629, 3.

¹⁷ Oorspronck 1629, 4.

Pagina uit het kasboek van prior Simon Pelgrom, 1538-1547 (West-Brabants Archief Bergen op Zoom, 2070-2674, f. 18r.).

Deze gelukzalige situatie was echter van korte duur, merkt Pelgrom vervolgens op, waarna hij het verhaal vertelt over de aanvallen van de jaloerse Heusdenaren. De voorspoed van de nieuwe Bosschenaren werd benijd door de 'Heusdensche borgers', die vreesden dat hun 'neeringhe ende coopmanschap' door het succes van de nieuwe nederzetting bedreigd werden en dat hun eigen stad door 'gebreck van menschen ende neeringhe soude te gronde gaen'. Om dit te voorkomen besloten zij na rijp beraad eendrachtig om de inwoners van het jonge 's-Hertogenbosch te overvallen en te verdrijven. Daarop hebben zij hen 'heymelijck overvallen, vande plaets verdreven ende haere nieuwe wooningen tot den gront toe afgebroken'. Na korte tijd echter keerden de verjaagde Bosschenaren terug om hun huizen te herbouwen. Dat wakkerde de jijd van de Heusdenaren nog verder aan, waarop een nieuwe overval volgde. Weer werden de huizen verwoest en de machteloze bewoners verdreven, die moedeloos werden maar – indachtig een vers van Vergilius – de moed niet lieten zakken en elders hulp zochten. Zij wendden zich tot de hertog van Brabant en de drie Brabantse hoofdsteden Leuven, Brussel en Antwerpen. Omdat de hertog door andere gewichtige zaken in beslag genomen werd, legde hij de kwestie in handen van de hoofdsteden. Die kwamen tot de conclusie dat 's-Hertogenbosch de vierde hoofdstad zou worden, zodat de Brabantse macht voortaan op vier pijlers zou rusten. Om 's-Hertogenbosch beter verdedigbaar te maken lieten de drie steden er elk een eigen stadspoort bouwen. Nabij de Markt liet Leuven de Gevangenpoort verrijzen, Brussel bouwde de Kruispoort in de Orthenstraat, en Antwerpen richtte nabij het Wild Varken de Vrouwenpoort op. 'Dit zijn dan de beginselen gheweest vande nieuwe stadt ende haere eerste fondamenten', zo stelt het kroniekje vast.¹⁸ Overigens is het Heusdense optreden door Pelgrom nergens van een datering voorzien.¹⁹

¹⁸ Oorspronck 1629, 4-6. Zie over de mythe rond deze stadspoorten: Kappelhof 2022, 19-27.

¹⁹ Het jaartal 1184 is afkomstig uit Van Oudenhovens beschrijving van 's-Hertogenbosch uit 1649, die zich daarbij zal hebben laten leiden door een jaartaldicht over de stichting van de stad in de kroniek van Pelgrom (zie hierna).

Oorspronck

Van

's Hertoghen-Bosch/

Int Iaer 1540. int Latyn beschreven

door Simon Pelgrom van 's Hertogen bosch,

Prior ende Provinciael vande Ordre der

Guilhelmijnen in syn leven.

Mitsgaders int corte

Het voornaemste soo inde voorgaende / als dese ionghste
 belegeringe voorgeballen. Insgelyck een Dach-register van 't gene
 binnen de Stadt (ghedurende dese Belegeringe) sich toeghedragen
 heeft: Met d' Artickelen van't Accoord tusschen de Ho: Mo: Heere
 Staten Generael ende den Dooyl: Prince met de Gedeputeerde der
 Stadt besloten / etc.

t'AMSTELREDAM,

By Broer Iansz. wonende op de Nieuwe-zijdsachter-borgwal
 inde Silvere Kan, ANNO 1629.

Den naem vanden Hertoch van Brabant / door welkers bevel
 's Hertoghen-bosch gheboort is / hebben wy inden aenbaeck deser
 historie verswaghen/om 'tverschepden gheboelen der Histori-schryve-
 ren/en hebben dit verschil op het laetste bewaert te beslichten. 'Tghe-
 meyn gheboelen is dat Hertoch Godesfrop inde wiege den Fondateur
 vande Stadt 's Hertoghen-Bosch soude gheweest zyn/ ende dat beve-
 sticht 't ghetal-gedicht/

GodefrIdVs dVX è sILVa feCIt oppIdVM.

Godefridus de Hertoch heeft van een Bosch een Stadt gheboort.
 Welck tijt-gedicht uytduyckt 't Jaer 1184.

Andere meenen dat Henry de eerste/de Soon van Godesfrop den der-
 de de Stadt gebouwt heeft. d' Historie geboecht voor de Chronycke van
 S. Cruden seght : Inde valen van Peel-landt is een Bosch / dat de
 Keyser de Kercke van Wtrecht ghegeven hebben/welkers gherech-
 ticheyt langhe tijt den Graven van Gelderlandt heeft toeghekomen/
 die dat selve Bosch aen hare Vrienden ghegeven hebben / ende hebben
 't Doyp Vucht aen Hertoch Hendrick van Loteringhen verkocht / die
 op den Oortenschen-dijck een Stadt gebout heeft/die nu 's Hertogen-
 bosch is.

Andere willen dat ten tijde van Johan den tweeden ende Johan de
 derden Hertoghen van Brabant dese plaets eerst omwalt is van eenē
 Guiliame de Busco Ridder/de soon van Gerlacus Deroute/die geleest
 heeft in 't Jaer 1313. daer de Geerlinger-brugge inde Hintemer-straet
 van gebout en naer genaemt is. Dese heeft begiftiget de Heere van
 Crp/met 't Clooster vande Clarissen inde Hintemer-straet / stellende
 tot synen algemeynen erf-genaem den H. Fransops den... Sept. in 't
 Jaer 1335.

Sommighe segghen oock dat de plaets van dese Stadt eertijts een
 Boschagie is gheweest/ende heeft den Grave van Gelderlandt toebe-
 hoort/die dat tot een pillen-gift aen Johan den tweeden den Soon van
 Johan den eersten Hertoch van Brabant inden H. Doop ghegeven
 heeft/en dat daer de plaets 's Hertoghen-bosch van genaemt is. Dese
 seggen oock dat Johan de tweede naer zyns Vaders doot dit Bosch
 verkocht en overghedraghen soude hebben aenden ghemelden Ridder
 Guiliam de Busco/die zynen by-naem de Busco van dit Bosch soude
 ghekreghen hebben/en dat dese Guiliam de Busco dit Bosch eerst met
 wallen soude omcingelt hebben / ende uytgegeven om te bewoonen.

Al ist dat ten eersten opsicht dese drie geboelens tegen malkanderen
 schijnen te stryden/konnen even wel seer gevoegelyck vereenicht wor-
 den:iae komen ober een.

Soo veel als de twee eerste belanght/dat kan een pder lichtelijc sien:
 want Hendrick de tweede heeft geleest in het Jaer 1185. als syn Va-
 der Godesfrop de derde noch regeerde / en 't is ghebruyckelijck by alle
 Histori-Schryvers/dat als Coninghen ende Princen haer Rijck door
 hare soonen regheeren / datmen de gheschiedenisse van die tijden beyde
 den Ouderen ende Kinderen toeschryft.

B

Be

In deze nieuwe omstandigheden trok de stad zoveel belangstelling dat het leek 'als ofter gelt inde fondamenten begraven waer gheweest'. Na de moeizame ervaringen met de Heusdenaren kregen de inwoners nieuwe moed. Het aantal huizen nam dagelijks toe en al snel kwamen er, met hulp van de landsheer, een stadsgracht en een stadsmuur. Vanaf hier neemt Pelgrom de lezer met grote stappen mee door de geschiedenis. Hij vermeldt een aantal nieuwe gebouwen zoals het Prinsenhof, het huis Roodenburg en het stadhuis. Kort beschrijft Pelgrom dat het stadsbestuur wetten heeft opgesteld en de inwoners vrijheden heeft gegeven. In enkele zinnen schetst hij de komst van kerken en enkele kloosters, waarbij de minderbroeders als eerste klooster in de stad een afzonderlijke vermelding krijgen. Dankzij de vriendelijkheid van de inwoners kende de stad zo'n snelle uitbreiding, vooral met kloosters, kerken en kapellen, dat het leek alsof 's-Hertogenbosch een 'jongh Roomen' zou worden. De uitbreiding zorgde voor nieuwe poorten en grachten, en maakte het noodzakelijk dat de Dommel en de Aa beter door de stad werden geleid.²⁰

Kort gaat Pelgrom ook nog in op de bouw van de Sint-Jan, die hij in 1380 dateert. Omdat het 'te langh ende onnoo-digh' zou zijn, ziet de auteur ervan af om ook de andere kerken, het gasthuis en de sociale instellingen te beschrijven. Pelgrom stelt vast dat de Bosschenaren 'door hare eendrachticheyt, wijsheyt ende beleeftheyt' alom groot aanzien genoten. Vrienden heetten zij welkom en tegen vijanden verweerden zij zich krachtig, zoals de Geldersen hadden ervaren. Gedetailleerd maakt Pelgrom nog melding van de twee grote stadsbranden van 1419 en 1463, waarbij hij overigens de locaties van deze twee branden – de Hinthamerstraat en de Verwersstraat – met elkaar verwisselt. In het licht van het voorgaande is het frappant dat Pelgrom opmerkt dat de brand van 1463 uitbrak op een Heusdense feestdag ('op den Heusdensche kermis').²¹

Aan het slot van zijn kroniekje komt Simon Pelgrom nog eens vrij uitvoerig terug op de oorsprong van de stad door drie bestaande opvattingen van 'histori-schrijveren' over de stichter naast elkaar te zetten. Hij vond deze gegevens waarschijnlijk in andere kronieken over de geschiedenis van het hertogdom Brabant. Eerst geeft Pelgrom een Latijns chronogram of jaartaldicht weer, dat duidelijk maakt dat hertog Godfried III in 1184 uit een bos een stad maakte (*GodefridVs dVX è sILVa feClIt oppldVM*). Een tweede opvatting schrijft de stichting van de stad toe aan Godfrieds zoon hertog Hendrik I, en volgens weer een andere theorie werd de stad gesticht ten tijde van de hertogen Jan II en Jan III, toen ridder Willem van den

20 Oorspronck 1629, 6-8.

21 Oorspronck 1629, 8. Pelgrom dateert de tweede stadsbrand op 17 juni in plaats van 13 juni 1463.

Familiewapen Pelgrom de Bye in het wapenboek van de leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap (BHIC, 's-Hertogenbosch, 1232, f. 75v).

Bosch de stad van een omwalling zou hebben voorzien. Pelgrom concludeert dat deze drie opvattingen tegenstrijdig lijken, maar elkaar bij nadere beschouwing niet hoeven uit te sluiten.²²

Oorsprongsgeschiedenis

Simon Pelgrom is niet de eerste geschiedschrijver van de stad. We zagen al dat Peter van Os een kwart eeuw eerder een uitvoerige kroniek samenstelde, maar Van Os toonde vrijwel geen belangstelling voor het ontstaan van de stad. Dat ligt bij Pelgrom geheel anders. Zijn korte kroniek gaat uitvoerig in op de oorsprong en de vroegste wording van de nederzetting. De beschrijving van latere ontwikkelingen richt zich hoofdzakelijk op de komst van (vooral religieuze) gebouwen en instellingen en de weergave is hier veelal zo summier dat de inhoud van dit gedeelte een onevenwichtige indruk maakt. Het is niet zonder betekenis dat Simon Pelgrom zijn kroniek de titel *Descriptio originis urbis Sylvaeducensis* gaf. Zijn doel was een oorsprongsgeschiedenis te schrijven. In die vroege stadswording brengt Pelgrom verschillende ontwikkelings-

22 Oorspronck 1629, 9-10.

Manuscriptkaart van het Gelders riviereengebied. Rechtsboven 's-Hertogenbosch, daaronder Bokhoven en daaronder Heusden (Österreichisches Staatsarchiv Wenen, DD Abt. Belgien, Fasz. 237, fol. 387).

stadia aan, waarbij hij eerst ingaat op de 'toecomende stadt' en vervolgens spreekt over het begin van de nieuwe stad. De verschillende fases in de verdere ontwikkeling van de stad verbindt hij vooral aan de aanleg en uitbreiding van wallen, stadsmuren en poorten.

Voor zover valt na te gaan was Simon Pelgrom rond 1540 de eerste geschiedschrijver die op deze manier het verleden van 's-Hertogenbosch beschreef. Getuige zijn verwijzing naar 'histori-schrijveren' in verband met het aanwijzen van de stichter van de stad maakte Pelgrom daarbij gebruik van het werk van eerdere auteurs. Daarmee zal hij hebben bedoeld op bestaande kronieken waarin een van de Brabantse hertogen als stichter wordt aangewezen. Te denken valt misschien aan de kroniek die kort voor het midden van de vijftiende eeuw werd geschreven door de hertogelijke secretaris Emond van Dinther. In diens kroniek, die de geschiedenis van de hertogen van Brabant als uitgangspunt heeft, is bijvoorbeeld de bouw van de drie Bossche stadspoorten door de hoofdsteden Leuven, Brussel en Antwerpen terug te vinden.²³ Aan het slot van

zijn kroniekje verwijst Pelgrom naar één concrete bron die bewaard is gebleven in het Bossche stadsarchief, namelijk een privilege uit 1318 waarbij hertog Jan III de stad toestemming gaf om de verdedigingswerken rond de stad uit te breiden.²⁴

De grote vraag blijft vooralsnog in hoeverre Simon Pelgrom zijn weergave over het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad baseerde op het werk van eerdere auteurs of op oude notities of andere teksten die hij aantrof in de bibliotheek van zijn eigen klooster Baseldonk, dat immers vrijwel even oud was als de stad zelf. Hoe dan ook, de sterke affiniteit van Pelgrom met de oorsprongsgeschiedenis van zijn stad blijkt ook uit de eerste editie van zijn schoolwoordenboek uit 1537, die een houtsnede bevat die juist dit verhaal verbeeldt: achter het door een wildeman geflankeerde stadswapen is een bosrijk jachttafereel te zien, waarin de hertogelijke jachthut en zijn jagers zijn afgebeeld.²⁵

23 De Ram 1854, 132.

24 Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA 0001 Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nr. 2122.

25 Tilburg University, Brabant-Collectie, KOD 1537.

Omdat Pelgroms bronnen grotendeels onbekend zijn, blijft het ook de vraag hoe het zit met het waarheidsgehalte van het verhaal over de twee Heusdense aanvallen op 's-Hertogenbosch. Deze episode neemt in het geheel van de oorsprongskroniek veel ruimte in. Kuijer merkte al op dat dit verhaal door geen enkel ander oorspronkelijk document wordt gestaafd en dat het dus oncontroleerbaar is.²⁶ Toch is het bepaald niet ondenkbaar dat het verhaal over het jaloerse optreden van de Heusdenaren wel degelijk op de werkelijkheid berust, of tenminste een kern van waarheid bevat. Anders dan lang is aangenomen, lijkt het erop dat Heusden al in de loop van de twaalfde eeuw is ontstaan. Een oorkonde uit het jaar 1156/57 maakt het aannemelijk dat er op dat moment in Heusden een kleine handelsmarkt bestond waar zoveel mensen aanwezig waren dat de orde van de tempeliers het de moeite waard vond er een kapel op te richten.²⁷ Zo bezien is Heusden ouder dan 's-Hertogenbosch, en is het goed verklaarbaar dat de opkomst van een nieuwe nederzetting door de inwoners van Heusden als een bedreiging werd ervaren.

Of is hier toch sprake van verwarring met een andere ingrijpende gebeurtenis voor het jonge 's-Hertogenbosch, namelijk de inval van een leger onder aanvoering van de Hollandse graaf Dirk in 1202? In dat jaar kwamen de gespannen politieke verhoudingen in het grensgebied van Holland, Gelre en Brabant tot een uitbarsting. De annalen van de abdij van Egmond vermelden bijvoorbeeld dat de Hollandse graaf met zijn mannen de stad 's-Hertogenbosch plunderde, maar dat de Brabantse hertog vervolgens wraak nam door bij Heusden het grafelijke leger te verslaan en de graaf gevangen te nemen.²⁸ In de al genoemde kroniek van Emond van Dinther wordt de bouw van de drie stadspoorten door de steden Leuven, Brussel en Antwerpen gepresenteerd als maatregel na de Hollandse aanval op 's-Hertogenbosch in 1202. Heeft Simon Pelgrom hier een aantal zaken door elkaar gehaald, of was juist Van Dinther abuis?

Naar Simon Pelgrom werd in de naoorlogse Bossche wijk De Vliert een straatnaam genoemd (foto's: Hildo van Engen).

Of het Heusdense optreden in het jonge 's-Hertogenbosch nu wel of niet werkelijk heeft plaatsgevonden, het blijft zonder meer een fascinerend verhaal. Het is onderdeel van de door Simon Pelgrom geschreven oorsprongskroniek die ervan uitgaat dat de stad in eerste instantie op een geleidelijke, min of meer spontane manier is ontstaan als handelsnederzetting. De ontwikkeling van die jonge nederzetting is flink gestimuleerd door de bemoeienis van de hertog van Brabant, die als stichter kan worden gezien maar die in feite reageerde op een verschijnsel dat al eerder in gang was gezet. Die visie sluit naadloos aan op wat de resultaten van het archeologische onderzoek laten zien over een periode waarvoor nauwelijks schriftelijke bronnen voorhanden zijn.²⁹

Hildo van Engen is sinds 2022 gemeentearchivaris van 's-Hertogenbosch. Voordien was hij hoofd van Streekarchief Langstraat Heusden Altena in Heusden.

²⁶ Kuijer 2000, 2.

²⁷ Zie hierover Van Engen 2021.

²⁸ Gumbert-Hepp e.a. 2014, 300-303. Deze gebeurtenis is ook te vinden in Van Genabeek e.a. 2019, 117, waar overigens ten onrechte wordt vermeld dat ook de inwoners van Heusden betrokken waren bij de aanval in 1202.

²⁹ Van Genabeek e.a. 2019, 107-117.

Gedrukte bronnen en literatuur

ANDREAS, V., 1643: *Bibliotheca Belgica de Belgis vita scriptisque claris praemissa topographica Belgii seu Germaniae inferioris descriptione* (Leuven).

DIJCK, L.G.C.M. VAN, 1969: 'Jacob van Oudenhoven (1600/1-1690). Historicus zonder portret', in: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), 335-387.

ENGEL, H. VAN, 2021, 'Een tempel aan de Nieuwe Markt', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet (red.), *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen aangeboden aan Hans Mol bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen aan de Universiteit Leiden* (Hilversum 2021), 499-511.

GENABEEK, R. VAN, NIJHOF, E. EN F. SCHIPPER (RED.), 2019: 's-Hertogenbosch. *Stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

GROEN, T., z.j.: *Beschrijvinge der Stad en Lande van Heusden*, in 't Ligt gebragt door Ds. Theodorum Groen Heusdanum V.D.M. (Heusden).

GUMBERT-HEPP, M., GUMBERT, J.P. EN J.W.J. BURGERS (RED.), 2014: *Annalen van Egmond* (Hilversum).

HERMANS, C.R., 1840: 'Simon Pelgrom, klooster-overste der Wilhelmiëten te 's Hertogenbosch, en zijne schriften', in: idem, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant*, eerste deel ('s Hertogenbosch).

HEIJTING, W., 1980: 'Het Wilhelmiëtenklooster Baiselondk te 's-Hertogenbosch', in: J. Stellingwerff e.a., *Een vrije universiteitsbibliotheek. Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der vrije universiteit* (Assen).

HOEKX J.A.M. E.A., z.j.: *Kroniek van Molijs. Een zestien-de-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch).

KAPPELHOF, T., 2022: 'De oudste Bossche stadspoorten en de Brabantse politiek', *Silva. Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch* 3 (2022), afl. 2, 19-27.

KUIJER, P.T.H.J., 2000: *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch).

LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, SANDERS, J.G.M. EN G.A.M. VAN SYNGHEL (RED.), 1997: *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag).

MUNCK, L. DE, 1970: *Heusden. Kroniek van een stadje* (Heusden).

OUDENHOVEN, J. VAN, 1649: *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 'sHertogen-Bossche* (Amsterdam).

OUDENHOVEN, J. VAN, 1651: *Beschryvinghe der wijt-vermaerde frontier-stadt Heusden* (Amsterdam).

OUDENHOVEN, J. VAN, 1670: *Silva-ducis aucta et renata of Een Nieuwe ende gantsch Vermeerderde Beschrijvinge van de stadt van s'Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch).

OUDEHEUSDEN, J.A. VAN, 1991: 'De Bossche stadskronieken', in: A. van Drunen, E. Jas en J.A. van Oudheusden, *Kloosters, kronieken en koormuziek. Cultuur in Bourgondisch 's-Hertogenbosch 1450-1629 (incl. rondwandeling)* ('s-Hertogenbosch).

Oorspronck van 'sHertogen-Bosch, in 't jaer 1540 in 't Latijn beschreven door Simon Pelgrom van 'sHertogen-Bosch, prior ende provinciael vande ordre der Guilhelmijnen in zijn leven. Mits-gaders int corte, het voornamste so inde voorgaenden, als dese laetste belegeringhe voorgevallen, etcetera (Amsterdam 1629).

Oorspronck van 's Hertogen-Bosch in 't jaer 1184. In 't Latijn beschreven in 't jaer 1540 door Simon Pelgrom, van 's Hertoghen-Bosch, Prior ende Provinciael vande Ordre der Guilhelmijnen in zijn leven ('s-Hertogenbosch 1884).

PAPE, C.W., 1824: *De stad en het land van Heusden, een leesboek voor de jeugd*, eerste stuk ('s-Hertogenbosch).

RAM, P.F.X. DE (RED.), 1854: *Chronique des ducs de Brabant*, deel II (Brussel 1854).